Bodleian Libraries
UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries
and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-
ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

انشاء عجیب - اسمین رقعات ہین سواے الفاظ فارسی کے لفظ عربی نہین ہے مصنفہ منشی محمد جعفر -

ظہیر الانشا - مصنفہ منشی محمد ظہیر الدین -

انشاء صفیر بلبل - مع صحت نامہ یہ بڑے رتبے کی انشا متین عبارت کی ہے مصنفہ مولوی عبد اللہ خان علوی خورجوی جنکا پایہ انشا نگاری مین بہمہ تنہ قد بالا ہے -

انشاے دلکشا - جلی قلم مصنفہ منشی فتح چند

انشاے بے نقاط - سب رقعے صنعت سقوط النقاط مین ہین تصنیف منشی کامتا پرشاد

انشاء لطیف - اسم بامسمے ہے تصنیف منشی ہیرالال

رقعات عالمگیری - جو خود بادشاہ عالمگیر نے طرف شاہزادگان کے تحریر فرمایا -

رقعات عزیزی - مصنفہ مولوی عبد العزیز آروی

رقعات قتیل - جسمین سلیس عبارت مطابق تکلم اہل زبان ہے مصنفہ مرزا محمد حسن قتیل تخلص -

رقعات ابو الفضل - علامی وزیر اکبر بادشاہ -

پنجرقعہ - مصنفہ ارادتخان واضح اور مشہور پنجرقعہ ظہوری ہے پوری حاشیہ پر دو شرح ہین -

۱ - **شرح** - از عبد الرزاق میمنی -

۲ - **شرح** - از مولوی عبد الاحد -

رقعات بیدل - مصنفہ مرزا عبد القادر بیدل

رقعات چھیمی نرائن - مصنفہ منشی چھیمی نرائن -

رقعات منظہری - سلیس عبارت کے رقعے مصنفہ شیخ محمد صادق حسین -

رقعات امان اللہ حسینی -

رقعات نظامیہ -

رقعات گلستان حکمت - از مولوی عبد العزیز آروی -

پنجرقعہ ولایت - مصنفہ سید ولایت حسین

رقعات فیض آئین - مصنفہ منشی نند کشور -

رقعات نامی - مع تقریظات تصنیف مولوی حکیم الدین ہیڈ ماسٹر اسکول -

دستور المکتوبات -

دستور الصبیان - مصنفہ منشی نوندہ راے -

فیاض وبستان - مکاتیب ہین از منشی ولایت حسین

گلزار ولایت - ایضاً

سلک مسلسل - مصنفہ منشی جیندر کا پرشاد -

لذۃ الافہام - مصنفہ سید محمد علیخان عرف نواب لہو دہلوی

کشایش نامہ - مع فرہنگ لغات مولفہ منشی راجکرن

توقیعات کسرے - دستور العمل خسرو نوشیروان - مصنفہ ومدونہ مرزا جلال الدین طباطبائی -

ابو الفضل - ہر سہ دفتر محشی تحشیہ مولوی ہادی علی اشک انشاء ابو الفضل

رسائل طغرا - مع رقعات طغراے محشی -

حسن عشق - عبارت متین ہے کہ جسمین کتخدائی حسن وعشق مین زور عبارت آرائی دکھایا ہے رتبہ نثاری کا بڑھایا ہے مصنفہ نعمت خان عالی -

مینا بازار - رنگین عبارت مصنفہ ارادتخان واضح -

شرح مینا بازار - نادر شرح ہے از مولوی امام بخش صہبائی دہلوی -

سہ نثر ظہوری - مع مقدمات ثلثہ ظہوری مشہور نثر ہے از ملا نور الدین ظہوری ترشیزی -

شرح سہ نثر ظہوری - نثر نورس کی شرح ہے از مولانا محمد سعد اللہ -

شبنم شاداب - از ملا ظہیراے تفرشی یہ بہت بڑے رتبے کی انشا ہے جسکو مولوی ہادی علی اشک نے تحشیہ فرماکر اوسکے ساتھہ فرہنگ اوسکے لغات کی منضم کی

کلیات سہ نثر - مرزا اسد اللہ خان غالب دہلوی تین نثر

۱ - **نثر پنج آہنگ** -

۲ - **نثر دستنبو** -

۳ - **نثر مہر نیمروز** -

کتب عروض و قافیہ

شجرۃ العروض - و روضۃ القوافی و رسالہ اضافت - تینون کتاب کا ایک مجموعہ عمدہ ہے مصنفہ منشی سید مظفر علی اسیر -

میزان الافکار - شرح فارسی معیار الاشعار مصنفہ مولانا مفتی محمد سعد اللہ مراد آبادی -

عروض سیفی - فن عروض و قافیہ مین متعارف ہے

کتب درسی مبتدیان

کریما محشی - معروف ابتدائی کتاب از حضرت مصلح الدین سعدی شیرازی -

ایضاً - معرب جلی قلم زیر زبر پیش لگائے ہوے واسطے آسانی نوآموزون کے انجیا و منشی کالکا پرشاد موجد -

ایضاً - شعر بشعر اردو نظم ہے -

کریمار حیما - کریما کا ترجمہ ہموزن اشعار کریما -

دُر یکتا - شرح کریما مصنفہ حافظ محمد نذیر -

نامقیمان - غزلیات عارفانہ تصنیف شاہ علاء الدین اودھی -

محمود نامہ - غزلیات ردیف وار مصنفہ عنصری

قافنامہ و چراغنامہ - دو رسالہ غزلیات مین -

عطائی نامہ - غزلیات لامیہ تصنیف شاہ محمد عطائی -

صفوۃ المصادر - عرف آمد نامہ مولفہ محمد مصطفے خان صاحب مطبع مصطفائی -

پنج گنج - مروجہ پنجاب جسمین کتب ذیل شامل ہین ۱ - کریما - ۲ - نام حق - ۳ - محمود نامہ ۴ - پند نامہ - ۵ - رسالہ قاضی قطب -

ہفت ضابطہ - آداب و القاب و خاتمہ جداول مین مرتب ہین ہر درجہ اعلے و اوسط و ادنے کے مولفہ علی نقی خان -

بندگی نامہ بطور ترجیع بند مصنفہ رای کنھیالال بہادر

کتب منشآت

انشاء بہار عجم - بالتزام الفاظ فارسی در رقعات کہ کوئی عربی کی لفظ نہین آئی مصنفہ مولوی امانت علی -

انشاء فیض رسان - انشا آموزی کے واسطے ہر قسم القاب و آداب کے صفات کے فقرے مصنفہ منشی حفیظ اللہ -

انشاء خلیفہ - مع اشعار کار آمد خطوط نویسی مشہور انشاء ورسی از خلیفہ شاہ محمد قنوجی -

انشاء تمیز - مصنفہ منشی کالی رای تخلص تمیز -

انشاء ماد ھو رام - مصنفہ منشی مادھو رام -

انشاء منیر - خط نستعلیق مصنفہ میر صادق منیر لاہوری -

انشاے بہار ہند - رقعات بعبارت عاری مسجع تصنیف عبد العزیز آروی -

انشاے جامی - مصنفہ ملا عبد الرحمن جامی -

انشاے طاہر وحید - از منشی مرزا طاہر وحید -

انشاے فائق - مصنفہ مولوی محمد فائق -

انشاے دولت رام - مصنفہ منشی دولت رام -

انشاے صفدری - اسمین رقعات فارسی مقابل اوسکے رقعات اردو ہین تصنیف مفتی غلام صفدر لاہوری -

انشاے گلزار عجم - مصنفہ مولوی مقبول احمد فاروقی -

انشاے مفید - تصنیف منشی لچھمن رام پنڈت -

انشاء دلاویز - التزام شطرنج مین مولفہ مولوی عبد العزیز آروی

آمر انشا گویند پس اگر مقصود از انشا طلب فعل باطلب ترک فعل منفس صیغه باشد باید دید که
اگر بطریق استعلا بود امر و نهی گویند چنانچه گفتن خواجه بنده را که فلان کار بکن و فلان کار
مکن و اگر بطریق مساوات باشد التماس و اگر بطریق خضوع باشد دعا و طلب گویند چنانچه گفتن رفیق را که برای من
کتاب بنویس و رنگ مکن و اگر بطریق خضوع باشد دعا و التماس و سوال خوانند چنانچه
الهی بخش و عذاب بکن و اگر منفس صیغه بود تنبیه گویند و آن خبر طلبی و ترجی و تمنا و استفهام
و قسم و تعجب و مدح و ذم و غیر آنها است قسم ثانی یعنی مرکب غیر تام اگر جزو ثانی او قید اول باشد
مرکب تقییدی خوانند و مرکب تقییدی اگر موصوف و صفت باشد مرکب توصیفی گویند
چنانچه مرد بزرگ و غلام زیرک و اگر مضاف و مضاف الیه بود مرکب اضافی نامند چنانچه خانهٔ زید
و اسپ عمرو و اگر جزو ثانی قید اول نباشد مرکب امتزاجی و غیر تقییدی چنانچه در خانه و بر بام
نظم
شد پی تفریح طبع دوستان ✝ نسخهٔ دلکش تر از صد بوستان ✝ جا بجا چند گوید فیض ازل ✝
نسخهٔ مقبول و دستور العمل ✝ فی غلط گفتم مضامین بلند ✝ کرده‌ام اندر قید لفظ بوچ چند ✝
نشار فخر خود ش انگاشتم ✝ خود غلط بود آنچه من پنداشتم ✝ این عمل کامروز شایان منست ✝
روز محشر آفت جان منست ✝ من بخواب افتاده ماندم مست و رفت ✝ وقت صحبت
ای دریغ از دست رفت ✝ خالص ای مست سخن هشیار شو ✝ خواب غفلت تا کی بیدار شو ✝

کتبه
خدا بخش عفی عنه

خاتمة الطبع
ستایش فراوان و نیایش بی پایان نثار بارگاه عظمت صمدیت و درود نامحدود و سلام غیر معدود بر جناب خاتم نبوت و بر آل و اصحاب و ازواج و احباب او که درین اوان میمنت اقتران این کتاب رساله عبد الواسع
مشتمل بر فوائد انشعاب متضمن قواعد زبان فارسی بنام منشعب المعروف بمنشعب مع منشعب بتسهیل پنجاه
فیض منبع جناب نولکشور واقع کانپور غازه
انطباع پوشید

یعنی در زمان آینده و اگر ملحوظ نباشد اسم پس اگر در آخر آن لفظ دن یا تن یا نون آمده باشد
مصدر خوانند چون کردن و رفتن و گفتن و اقسام فعل ماضی و مستقبل و حال و امر و نهی و
اسم فاعل و اسم مفعول و غیره ازو اشتقاق کنند و الا جامد باید دید که اسم جامد یا معنی واحد دارد
یا معنی متعدد و بر تقدیر اول اگر آن معنی معین است علم خوانند چنانچه سرو و گل نام شخصی معین و اگر
غیر معین است اسم جنس گویند چنانچه شیر و پلنگ و خشت و سنگ و بر تقدیر ثانی اگر آن لفظ موضوع
برای همه معنیست مشترک گویند چنانچه رز بمعنی انگور و رنگ و لباس و بار بمعنی میوه و درگاه و اگر موضوع
برای همه معنی نیست بلکه برای یک معنیست و در معنی دیگر استعمال میکنند پس اگر معنی اول موضوع
متروک باشد منقول گویند چنانچه نماز که در اصل بمعنی عجز و انکسارست و در شرع بر ارکان مخصوص
اطلاق کنند و اگر معنی موضوع متروک نباشد پس اگر علاقه مشابهت و ظرفیت و کلیت و جزئیت
و غیر آن در میان معنیین ملحوظ است باعتبار معنی اول حقیقت خوانند و باعتبار معنی ثانی مجاز چنانچه
خر که در اصل بمعنی ناهق است بعلاقه مشابهت که حماقت باشد بر مرد گول اطلاق کنند و اگر علاقه
ملحوظ نباشد مرتجل خوانند و مرکب دو قسم است تام و غیر تام تام آنرا گویند که سکوت بر آن صحیح باشد
چنانچه فلان ستاده است و غیر تام آنکه سکوت بر آن صحیح نباشد چون ایستاده اول یعنی مرکب تام
اگر احتمال صدق و کذب دارد آنرا اخبار و جمله گویند پس اگر جزو اول از ان جمله اسم باشد جزو اول را
مبتدا و ثانی را خبر گویند و اگر جزو اول فعل باشد فعل و فاعل خوانند و اگر احتمال صدق و کذب ندارد

سامی عزیز برادر مخدوم بنده پرور تاج الدوله سید الاکابر و الفضلا مفخر الاماثل و الاهالی کمیتی گلی فضل
رب العزت همواره باد خوب صفا صنعت دوم سجع المشفقین عبارتست از کلامیکه
از خواندن او لب بلب نباید چنانچه رباعی ای دیده رخ نگار دیدن خطرست ای دل
سر این رشته کشیدن خطرست هان تا نچشی ز ساغر عشق و گر نه زنهار ز لاجرعه کشیدن خطرست
بدانکه اول اقسام نثر مرجز است که وزن شعر دارد لیکن قافیه نی دوم مسجع که قافیه داشته باشد سوم عاری
که هیچ یکی از وزن و قافیه نداشته باشد و دیگر اقسام صنایع لفظیه از مسمط النثر و تضمین اللفظ و ملمع و
مرصع و مسجع و تجنیسات و رد و التزام ما لا یلزم و غیر ذلک بسیار است لیکن چون فائده معتد بها
قطعه مرصع آنست که الفاظ فقره یقابل خود هم وزن و هم سجع باشند ۱۲
در ایراد آنها نبود بنابران از آنها اعراض نمود و خسرو هند حضرت امیر خسرو قدس سره در رساله
ثالث رسائل الاعجاز که باعجاز خسروی شهرت دارد همه را استیعاب نموده و در هر صنعت
نامه طویل قلم آن نوشته من اراد الاطلاع علیها فلیرجع الیه خاتمه باید دانست کلمه یعنی
لفظیکه موضوع برای معنی باشد اگر جزو او دلالت کند بر جزو معنی آنرا مرکب خوانند چنانچه تیرانداز
و هیچ جزو اگر دلالت نکند بر جزو معنی آنرا مفرد خوانند مثل دو حرفست اول متحرک دوم
ساکن آتش و آب مفرد با صلاحیت ندارد که از چیزی بدو خبر دهند چنانچه در و بر و از و جز
این را حرف نامند و اگر صلاحیت دارد پس اگر یکی از ازمنه ثلاثه که ماضی و مستقبل و حال است در معنی
آن ملحوظ باشد فعل گویند چنانچه گفت یعنی در زمانه گذشته و میگوید یعنی بزبان حال و خواهد گفت

خواه فارسی سه رسیدی بدیدی مرادی بجائی هزانی بباشی بیاری نشانی

خواه هندی و فارسی چنانچه هندی بیرگی سیر بختی چنین شستی آی باسی فارسی

پیرکی شتر بختی چنین ستی ای باشی + و خواه عربی و هندی چنانچه عربی اب بالی

باب بلیت جاء نی و هندی ان پالی پاپ پیت جالی صنعت ذو اللسان الثلثة

عبارتست از کلامیکه او را بسه زبان باید خواند عربی منک جنین جوهری

پاکی فارسی منکه جنین جوهری پاکی هندی منکه جنین جوهری پاکی عربی بلیتی

خودتربید فارسی بنی خود بربه هندی بٹی جو دیزید + صنعت

قلب اللسانین عبارتست از کلامیکه چون از آخرش باول بیارند بزبان دیگر

مفید معنی محصل باشد بیت هان یار یا هر روز در خانه اندر آ + یا رامی اری یا رامی بیار

که بقلب عربی عائد میشود ارذنا هبا خر ز ور دک هاام رایناه + راعی لی ما ارامی آید

تماد آی صنعت مبادلة الراسین عبارتست از کلامیکه میان دو لفظ

دو سه حرف مبادله پذیرد چنانچه از عقل نخیب نقیب عجیب کرده که تا بوده با تو ده

زریش درویشان رفتی و مانند سیل پائل سیل سائل نمودی چون همین ست کاریکه

برگیرند باز تا توانی کار بیسی کن و بار کسی برگیر و همه عمر در شادی باد و بادی دستا

صنعت نظم و نثر عبارتست از کلامیکه او را بنظم و نثر میتوان خواند چنانچه مجلس

نظم توچکانست نیکتر گوهر بار + نظم توچکانست نیکتر گوهر بار + صنعت
تصحیف عبارتست از تجنیسی که یک روی او هجا کند چنانچه بیت
خانه خلقی و بحلم کهی + بعلو هست کبر در کویت + که بتوان خواند بیت خانه
حلقی و بحلم گهی + بعلو هشت کیر در کونت + و هم در عبارت مصطلح تصحیف آنرا
گویند که دو کلمه بتغیر نقطه یک صورت دارد چنانچه بوسه و توشه و نام و بام و غیره
صنعت قلب عبارتست از کلامیکه اگر آخرش با اول بیارند همان حاصل
گردد خواه در بعض مصراع چنانچه بیت آبی ز کلک بیا من نازنین ز آن نم +
آرایش ست مارا آرام کلک نارا + خواه تمام چنانچه بیت شکر بترازوی وزارت
برکش + شو همره بلبل بلب هر مهوش + صنعت دوروئی عبارتست از کلامیکه
اورا بحروف ملفوظ بی تغیر نقاط بدو زبان توان خواند چنانچه نظم بهائی
خانه داری یا خریده دو موراب داری ان بزیدی + گولی بری مدی ترسیدی
که بتوان بفارسی خواند که بهائی خانه داری یا خریده دو موراب دار
آن نوربدی + کوئی مریدی ترشدی صنعت فوروتین عبارتست از
کلامیکه آنرا نظر بصورت حروف بی ملاحظه نقاط بدو زبان توان خواند خواه بعربی
بیت رسیدی ندیدی مرادی بجائی + زمانی بباشی بیادی لنشانی

او همه سحر حلال و در همه حال مراد او همه اعطار ملک سهر دم + **صنعت فوقانیه**
عبارتست از کلامیکه هیچ حرفش نقطهٔ پائین ندارد چنانچه مؤلف گوید رباعی
دل مؤمن که عرش رحمٰن ست + هر که دست آورد مسلمانست + وانکه زو خلق
منتفع نشود + گاو و خر دان که شکل انسان ست + **صنعت تحتانیه**
عبارتست از کلامیکه هیچ حرفی از حروفش نقطهٔ بالا ندارد چنانچه رباعی
دلارام دربر دلارام جوی + دو دیده لی دیدا و سو بسوی + بهار طرب بی دلبر بود +
لی دیدا و دیده در سر بود + **صنعت قطع الحروف** عبارتست از کلامی که
متکلم بعضی از حروف بقصد در وی داخل نکرده باشد پس باعتبار آن حروف
اگر الف باشد مقطوع الالف و اگر با باشد مقطوع البا و غیر ذلک گویند
و مشکلتر اینها مقطوع الالف چنانچه قطعه همه بر لون می بود چشمم + همه بر صوت
لی بود گوشم + نه بجد بنست وصل حبیب + لیک در جست و جوی میکوشم +
صنعت تجنیس عبارتست از آنکه دو لفظ را که در اصل صورت حروف بی رعایت
نقاط موافق باشد در کلام بیارند و اگر هر کلمهٔ متجانس با قرین خود متصل آید آنرا
تجنیس مکرر گویند چنانچه **بیت** صدرا صدرا بخوان بخوان زتست زتست +
گفتی گفتی بریز درست درست + و اگر متصل نماید تجنیس غیر مکرر نامند چنانچه **بیت**

اے کلام درست و دو قیمتی و راست بریز اے بگو ۱۲

بمعانی مختلف از
برهان و لطائف
۱۲ غیاث اللغات

جعد کجت مشک تبت + تنت سیم لعل لبت تنگ شکر + بخت نعیم مقیم محبت

بهشت مخلد نصیب محقر + بلبها مسیحی بگفتن فصیحی + بطلعت صبیحی بگیسو عبیر

صنعت مقطع عبارتست از کلامیکه تمام حروف او را جدا

توان نوشت چنانچه بیت ای دل آزار روی آن دل دار + درد داری

وزاری و آزار + صنعت خیفا عبارتست از کلامیکه حروف یک کلمه

همه منقوط باشند و حروف یک کلمه همه غیر منقوطه چنانچه بیت بخت معلی

تخت ممهد + جشنت مروج جیشت موکد + صنعت رقطا عبارتست

از کلامی که یک حرف او منقوطه باشد و یک حرف او غیر منقوطه چنانچه

بیت از اثر بوی کش طبع تو + باز صبا نافه بشان کشاد + صنعت معجم

که آنرا منقوطه نیز گویند عبارتست از کلامیکه همه حروف او نقطه دارد و این صنعت

از همه مشکلتر و دشوارترست چنانچه بیت زیب جشنی بثبت جیشی زین زین زین +

بخت نجی تخت بخشی بیش بین + صنعت مهمل که آنرا غیر منقوط و مجرد

نیز گویند عبارتست از کلامی که هیچ حرف او نقطه نداشته باشد چنانچه

قطعه عماد عالم و عادل سوار ساعد ملک + اساس طارم اسلام سرور

عالم + ملک علو و عطارد علوم و مهر عطا + سماک برج اسد حمله و هلال علم + کلام

چهره برافروخت دلبری داند + از بحر مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن بیشوان

شمر؛ صنعت سیاقة الاعداد عبارتست ازانکه متکلم در شعر رعایت

اسامی اعداد نماید چنانچه ابیات یگانهٔ که دو کون و سه روح و چار طباع +

چو پنج حس و شش ارکان متابع اند اورا + اگر ز هفت زمین سوی هشت خلد آید

باصره سامعه ذائقه شامه لامسه

زنه سپهر بده کون خبر دهند اورا؛ صنعت نثاری عبارتست از کلامیکه در نوشتن

و در بعضی نسخه این صنعت مذکور نیست

وندان ازه پیدا میکند چون بیت شب است میکش ست شیشه پیش نشسته

پیش مغنی بچنگ چنگ به پیش + صورت ازه نشمهستبتمیا نشستشیشهپیش

نشستهپیشمغنیبچنگچنگبپیش + صنعت موصل عبارتست از کلامی

که حروف آنرا پیوسته توان نوشت اگر تمام حرف را پیوسته توان نوشت

موصل تام گویند چنانچه بیت مه جبینی سمن تنی صنما + لیک خستی بسهم غم تن ما +

مهجبینیسمنتنیصنما + لیکخستیبسهمغمتنما + بتوان نوشت و اگر دو دو یا سه سه

یا چهار چهار یا زیاده را پیوسته توان نوشت موصل الحرفین و موصل الثلثه

و موصل الاربعه گویند چنانچه شاعر درین قطعه در هر بیت یک صنعت را

تا موصل الخمسه کار فرموده و علی هذا القیاس قطعه چو من کاست

گوئی شب فرقت تو + مه نو که باشد بدین گونه لاغر + خط خضر

صنعت این بیت موصل ثلثه

ازین دو بیت بخوبترین وجه ظاهرست

متکلم موصوف واحد را صفات متعدده بیان نماید خواه باستقلال چنانچه

بیت خداوند بخشنده دستگیر + کریم خطابخش پوزش پذیر + خواه باعتبار

متعلقات چنانچه بیت یاقوت لبا لعل رخا غنچه دهانا + شمشاد قدا سیم برا

آفت جانا صنعت مسمط عبارتست ازانکه متکلم در سه مصراع یا بیشتر

یک قافیه را رعایت کند و مصراع چهارم یا ما فوق آنرا بر حالت اصلی

خود گذارد پس اگر دو مصراع بر اصل بیت زیاده کند مربع گویند واگر سه مصراع

زیاده کند مخمس واگر چهار مسدس واگر پنج مسبع واگر شش مثمن واگر هشت

معشر واین پنج قسم در فارسی مستعملست لیکن استعمال مخمس بیشترست

از بواقی نار نولی گوید مخمس خوش باش هر چه باشی درویش یا توانگر + دنیا

بقا ندارد یا نیک و بد بسر بر + عالم جوی نیرزد با همت قلندر + آئینه سکندر

جام جم ست بنگر + تا بر تو عرض دارد احوال ملک دارا + صنعت ذو البحرین

که آنرا ملون و متلون نیز گویند عبارتست از کلامیکه آنرا بدو بحر توان خواند

بیت بیاض عارض تو در سواد طرهٔ پرخم + بسان غرهٔ روزست طالع

از شب پرچم + که بر وزن بیت اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را +

از بحر مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن میتوان خواند هم بر وزن سفر

ماشاء الله فراخ بیون چه + چون رخصتهای بوحنیفه + واگر متضمن این قسم
الفاظ یا معانی نباشد آنرا هجو صریح گویند چنانچه مثنوی جامهٔ داد بو الفتوح
مرا + تنگ و کوته چو سفرهٔ نانش + بوسه میداد عطف دامن او + برزه حلقهٔ
گریبانش + نبض را باز داشت از حرکت + آستینهای تنگ میدانش صنعت معما
کلامیست که مقصود متکلم از وی دلالت باشد بر حروف مکتوبهٔ لفظ موضوع
معین دلالتی پسندیده شاعری گوید باسم زاهدی بیت زاهدی را کش بود
پیوسته بر سر تاج زرق + پاکش از ویرش کز و تا زاهد با نیست فرق + باسم مسیحی
بیت شیخ ما را کشف گوهرهای علوی روی داد + لیک ازو پوشیده گشت
آنها چو اندر می فتاد + صنعت لغز که در عرف آنرا چیستان گویند عبارتست
از انکه متکلم در کلام دلالت کند بر عین شی از اشیا بذکر احوال و اوصاف
لوازم آن چنانچه شاعر در شان خلال گوید رباعی آن تیر صفت که شد دهانها
آماجش + در طور کلیم راز گو معراجش + هر چند بخردی و ضعیفی مثل ست + احکام هنود
از بن دندان باجش + در شان نهالی گوید بیت عجب دیدم بچشم خویشتن دوش
دو شوهر کرد یک زن را در آغوش + عجب تر کان دو شوهر زاده زان زن نکاح
شان بهر مذهب مبین + صنعت تنسیق الصفات عبارتست از انکه

خلال ۱۲ — از بن دندان باج دادن — کنایه بطوع و رغبت — اطاعت کردن مراو

کسی را بقصد تعظیم بیان کنند خواه بیان واقع باشد خواه بطریق دعا پس

اگر بیان کبریا و جلال و عظمت و کمال حضرت حق سبحانه وتعالی باشد آنرا

حمد وثنا گویند واگر شرح اخلاق جمیل و اوصاف جزیل خیر الانام علیه

وعلی آله الصلوة والسلام باشد نعت وصلوة وتحیت خوانند واگر بیان

مآثر ومناقب اصحاب کبار وسید مختار رضوان الله تعالی علیهم اجمعین باشد

منقبت ومحمدت گویند واگر اظهار خوبیهای امیر ووزیر وغیر ذلک باشد مدح

وتعریف نامند صنعت هجا که آنرا هجو وذم وقدح نیز گویند عبارتست ازانکه

اوصاف ناشایسته کسی را بقصد اهانت آن بیان کنند خواه بحسب نفس الامر

باشد خواه بطریق اوتمالیس اگر آن کلام بظاهر یک گونه احتمال مدح دارد آنرا

هجو ملیح گویند چنانچه بیت تکلف برطرف ای سادگان میل شما دارم + شما را

دارم اندر زیر وبر بالا خدا دارم + واگر احتمال مدح ندارد باید دید اگر مشتمل

بر الفاظی یا متضمن معانی باشد که ذکر آن بحضور ارباب خبرت مستهجن و

مکروه نماید آن را هجو قبیح گویند مثال اول رباعی مدح گفتیم نا مزائی را +

زو نیاید پدید هیچ فتوح + سیر در ریش انچنین با دح + کیر در کون آنچنان ممدوح +

مثال ثانی رباعی گویند فلان زنی عفیفه + عافاک الله زان عفیفه +

خواجه حافظ رندی و هوسناکی در عهد شباب اولی بود و اگر بی قصد باشد
توارد گویند چنانچه در کتب یکان مصراع یا بیت دیگری بی قصد بدانکه از دیگر
است اتفاق افتاده صنعت سرقات شعریه عبارت از دزدیدن الفاظ
یا معانی کلام دیگری و آن بر سه قسم ست انتحال و مسخ و سلخ انتحال عبارتست
از انکه متکلم کلام دیگری را بی تغیر در لفظ و اختلاف معنی در کلام خود آورد
بی قصد اقتباس با وجود علم با آنکه این کلام از دیگرےست و مسخ
عبارتست از انکه معنی کلام دیگرے را بگیرد و تغیر در الفاظ آن نماید و سلخ
عبارتست از انکه معنی کلام دیگرے را بگیرد و بی تعرض بالفاظ آنکس اما آنکه
در معنی کلام دیگرے چندان تصرفات محسنه بکار برد که بمرتبهٔ کلام جدید برسد
از سرقات شعریه نیست بلکه مستحسن ست و این را در اصطلاح اهل بدیع ابداع
گویند چنانچه عرفی در مضمون این بیت فرخی گوید بیت طبع من داد لطافت
بسخن داد چنان + که گهر غرق عرق گشت و بدریا افتاد + تصرفات بلیغه بکار فرموده
و لوازم زادن طبع و دل و اصل و خویش و یتیم را رعایت نموده میگوید بیت
ز زادهٔ دل و طبعم اگر شود آگاه + باصل خویش نتابد ز شرم دُرّ یتیم + صنعت
تعریف و توصیف عبارتست از انکه در کلام اوصاف شایسته

حکم اول ممکن و حکم ثانی مستحیل عادةً و ممکن عقلاً چنانچه بیت گر ز آب زندگانی
بهره یابم چون خضر + روز و شب افتاده باشم همچو سگ در کوی دوست + و باید دانست
که حکم اول در لفظ از حکم ثانی مؤخر باشد و حکم ثانی که بعد حرف شرط که گر و
چون و غیره واقع شده در لفظ از حکم اول مقدم باشد (یعنی جزا) (یعنی شرط) و گاه بر عکس هم آید صنعت
اقتباس و تضمین اقتباس و تضمین عبارتست از آنکه متکلم پارهٔ از کلام دیگری
باشارت یا بی اشارت برآنکه این کلام از دیگریست در کلام خود بقصد درج
کنند خواه بعینه همان عبارت شخص دیگر باشد چنانچه طالع گوید بیت چون
زلف یار دید دلم چادر و گرفت + درویش هر کجا که شب آمد سرای اوست + که مصرع
ثانی اقتباس است از کلام شیخ سعدی بیت هر شب توانگری بسرای همی روند +
درویش هر کجا که شب آمد سرای اوست + خواه باندک تغییر و تبدیل و این بر دو
قسم است یکی آنکه تبدیل کلمه باشد بکلمهٔ دیگر چنانچه مؤلف گوید قطعه خالصاً
چشم و زلف و خط بر خش + چه عجب گر بزور گرد آیند + هر کجا چشمه بود شیرین + مردم
و مار و مور گرد آیند + که در بیت شیخ مذکور است مردم و مرغ و مور گرد آیند + بود
دوم آنکه تغییر در اسلوب باشد و اختلاف در ترتیب چنانچه تریاکی گوید بیت
جوان گشتم بهر قسم تریاکی + در عهد شباب اولی رندی و هوسناکی + که اصل کلام

بالکسر آتش گرفتن چه اکه مصدر است ماخوذ از ماده قبس که بفتحتین بمعنی آتش پاره است و نیز لفظ اقتباس بمعنی نور گرفتن و با صطلاح اهل علم بدایع آنکه از قرآن یا حدیث در عبارت خود آوردن بی اشارت

رسالهٔ عبدالواسع

گذاشتن بعضی از شعر دیگری در شعر خود

مطبوع و همه جای تو خوش + دلم از عشوهٔ شیرین شکرخای تو خوش + واگر
بحسب عقل ممکن باشد لیکن باعتبار عادت محال نماید مبالغه اغراق خوانند
چنانچه بیت نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت + بغمزه مسئله آموز صد مدرس
شد + واگر بحسب عقل و عادت هر دو محال باشد مبالغه غلو نامند چنانچه بیت
زسم ستوران دران پهن دشت + زمین شش شد و آسمان گشت هشت + صنعت تعلیق
عبارتست از مرتب کردن حکمی بر ثبوت یا نفی حکم دیگر و حکم اول را جزا و حکم ثانی
را شرط گویند و این شش قسم ست یکی آنکه حکم ثانی و حکم اول هر دو ممکن باشد
عادةً و عقلاً چنانچه بیت اگر بر رفیقان نباشی شفیق + بفرسنگ بگریزد
از تو رفیق + دوم آنکه حکم ثانی ممکن و حکم اول مستحیل عادةً و عقلاً بیت
اگر بنهیب و هر چرخ واژگون گردد + وگر عتاب کند آفتاب خون گردد + سوم آنکه
حکم ثانی ممکن و حکم اول مستحیل عادةً و ممکن عقلاً چنانچه بیت اگر آن ترک
شیرازی بدست آرد دل ما را + بخال هندوش بخشم سمرقند و بخارا را + چهارم آنکه
هر دو حکم محال عقلاً و عادةً چنانچه بیت گر چرد در چمن حسن تو زنبور عسل +
چه عجب گر ز گل شمع بگیرند گلاب + پنجم آنکه حکم اول ممکن و حکم ثانی مستحیل عقلاً و عادةً
چنانچه بیت گر تیغ بارد در کوی آن ماه + گردن نهادیم الحکم لله + ششم آنکه

زانکه در عشرت نباشد زو گزیر + واز تکلم بغیبت چنانچه قطعه ورنه فرداست
مائده امنت + کای مسلمانان ازین کافر نفیر + انوری این خرده گیرها می کند
تو بزرگی کن بر و خرده مگیر + واز تکلم بخطاب چنانچه ابیات قصهٔ مهر و وفا (عدول بغیبت ۱۲)
با تو نیارم گفتن + کاین حکایت چو نهایت نپذیرد اول + عرفی افسانهٔ محزون
نوبت شعر دگر است + گوشهٔ چشم نمودند که تنگ است محل + واز خطاب بتکلم چنانچه
ابیات عرفی آغاز گریه کن شاید + کین کهن خاندان خراب شود + شیشهٔ (اشاره نموده اند که در قصه تنگ است ۱۲)
آسمان بدست تو نیست + گر بهفتیم جهان خراب شود + واز خطاب بغیبت چنانچه
ابیات بدیده سوی تو می آیم ای حور + بر رویت گر قند نور علی نور + بماه عارضش (عدول بتکلم ۱۲)
آن سیب سیمین + حبابی خاسته از عین کافور + وصاحب نزهة الصنایع چون
اشتراط قید اخیر که معبر به شخص واحد باشد در تعریف التفات غافل شده هر شش
قسم را موافق فهمید گی خود امثله ترتیب داده که هیچ یکی ازان از التفات بوئی ندارد
چنانچه از دیدن آن مقام واضح میشود و وقوع این تقسیم خطای صریح که هیچگونه محل
صحت ندارد و ازان مرد و عزیز خیلی بعید مینماید صنعت مبالغه عبارتست ازانکه
متکلم صفت محموده یا مذمومه شخصی را ادعا نماید بطریقیکه آن مستبعد نماید یا مستحیل پس اگر مدعای
متکلم بحسب عقل و عادت ممکن باشد آنرا مبالغهٔ تبلیغ گویند چنانچه بیت ای همه شکل تو

اثر التشبیه مجمل گویند چنانچه در مثال مذکور بر تقدیر اضافت آفتاب بجانب
منیر اما در صورت فک وجه شبه منیر خواهد بود کما لا یخفی و اگر مذکور شود تشبیه مفصل
خوانند چنانچه درین بیت بیت میان لاغر تو بی نشان چو اسم وفا + دهان
تنگ تو نایاب همچو کام جهان + و نیز اگر حرف تشبیه مذکور شود تشبیه مرسل گویند
چنانچه بیت خواهم شدن به بستان چون غنچه با دل تنگ + و آنجا به نیکنامی
پیراهنی دریدن + و اگر مذکور نشود تشبیه موکد خوانند چنانچه بیت یکشب نداشت
پاس دلم زلف هندویت + با آنکه هندوان همه باشند پاسبان + یعنی زلف تو که
همچو هندوست **صنعت التفات** عبارتست از آنکه از ذات واحد یکی از
طرق ثلثه که غیبت و خطاب و تکلم باشد تعبیر نموده بطریق دیگر عدول کنند بشرطیکه
معبر بشخص واحد باشد و این شش قسم ست عدول از غیبت بخطاب چنانچه
عرفی از حضرت شاه مرتضی علی کرم الله وجهه بغیبت تعبیر نموده بیت عزم او
گر باغبان دهر گردد دور نیست + گر شود چون آفتاب اندر جهان سیار گل بخطاب
عدول میکند بیت ای که از اندیشه عقل صلاح اندیش تو + بر نفس بندد ره غماز ای
عدول بخطاب شد ۱۲
اسرار گل + و از غیبت به تکلم چنانچه انوری گوید ابیات بنده هر شب با جمال الدین
فاعل بنده ۱۲
خطیب + او برای و کلک چون خورشید و تیر + تا بکنون خیر و میزی داشتم
لف و نشر مرتب ۱۲ — عدول بتکلم

۶۹
نام ستاره عطارد است
دبیر فلک خوانند
ضیافت را گویند و بمعنی
کسی که بر آن طعام نهاده
میخورند ۱۲

وسوختن وجامه دریدن + پروانه ز من شمع ز من گل ز من آموخت +

صنعت ایراد المثل عبارتست ازانکه در کلام چیزیرا بطریق مثل ذکر کنند

اگر آن مثل مشهور باشد ارسال المثل گویند بیت حافظ از باد خزان در چمن

دهر مرنج + فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست + و اگر مشهور نباشد ضرب المثل گویند

چنانچه بیت گفت گفت تو زبان سوزلست + از دل من تا دل تو روزن است

صنعت تشبیه عبارتست ازانکه چیزی را شریک چیزی گردانند در معنی

که آن معنی را باین چیز ثانی زیادت اختصاص باشد مقصود بیان اشتراک

آن دو چیز در ان معنی باشد خواه بحسب نفس الامر خواه بطریق ادعا و درینجا

چیز لازمست اول آنکه او را مانند گردانند و آنرا مشبه بفتح باء مشدد گویند دوم

چیزیکه با و مانند گردانند و آنرا مشبه به گویند سوم معنی که آن دو چیز در ان معنی

شریک باشد و آنرا وجه شبه گویند چهارم لفظی که دلالت کند بر تشبیه و آنرا

اداة تشبیه گویند چنانچه مثل و چون و چو و مانند آن و این هر چهار را ارکان تشبیه

گویند مثلا درین ترکیب مصرعه ای رخت همچو آفتاب منیر + رخ مشبه است

و آفتاب مشبه به و بریق و لمعان که رخ را بآفتاب بملاحظهٔ آن تشبیه داده

وجه شبه و لفظ همچو اداة تشبیه پس اگر وجه شبه در کلام مذکور نشود

فقط مذکور شود ایهام مجرد گویند چنانچه بیت بخرده توان آتش افروختن پس انگه
درخت کهن سوختن که مراد از خرده معنی غیر مشهور است که اخگر باشد و آتش
افروختن و سوختن که ملائم اوست مذکور شده و اگر مناسب هر دو معنی مذکور شود
ایهام موشح خوانند چنانچه بیت بود خط تو حرفی بهاش صد کان لعل گراین مقابله
بود مشتریش دریا قوت مراد از یاقوت اینجا معنی غیر مشهور است که نام یکی از
خوشنویسان باشد و خط و حرف مناسب معنی مشهور و بها و کان و لعل مناسب معنی
مشهور آن مذکور شده کذا قیل و حق اینست که در تعریف ایهام بجای معنی
مشهور و غیر مشهور معنی قریب و بعید گرفته شود کما لا یخفی علی الارباب المعنی
صنعت لف و نشر عبارتست از انکه اول چند چیز را بطریق اجمال گویند
بعد ازان چند چیز دیگر که هر واحد ازان تعلق گیرد و تفصیل ذکر کنند و این بر سه قسم است
یکی آنکه تفصیل بر ترتیب اجمال باشد و این را لف و نشر مرتب گویند چنانچه بیت ای
ساعد و انگشت و گوش و گردن ملکت ظفر یاره اهل خاتم هنر حلقه شرف یور دوم آنکه
تفصیل بر عکس ترتیب اجمال باشد و این را لف و نشر معکوس الترتیب خوانند
چنانچه بیت آن دهن و زلف و قد مستقیم را است بگویم الف و لام میم سوم آنکه
در هم بر هم باشد و این را لف و نشر مختلط الترتیب گویند چنانچه بیت افروختن

نه عارفست که نسیه خرید و نقد بهشت + رد العجز من العروض مع الاشتقاق

بیت تا گنج غمت در دل ویرانه مقیم ست + پیوسته مرا گنج خرابات مقامست +

رد العجز من العروض مع ملحق المتجانس بیت کنونکه بر کف گل جام بادهٔ صافست +

بصد هزار زبان بلبلش در اوصافست + امثاله رد العجز من المطلع کذلک رد العجز

من المطلع مع التکرار بیت بهیوشی بنگر که بشد کار ز دستم + مستم صنما از می

اخلاص تو مستم + رد العجز من المطلع مع المتجانس بیت چه کنم مانده ام ز دست

تو بیست + دسترس گر شود بگیرم دست + رد العجز من المطلع مع الاشتقاق بیت

هر که منصف بود دهد انصاف + وصف تو نیست قدرت وصاف + رد العجز من المطلع

مع ملحق المتجانس بیت دشمن ار گشته شد بناکامی + نام تو باد در جهان نامی +

صنعت ایهام عبارتست ازانکه در کلام لفظی را ذکر کنند که دو معنی

داشته باشد مشهور و غیر مشهور و مقصود معنی غیر مشهور باشد پس اگر در ان

کلام چیزی مناسب معنی مشهور غیر مراد فقط مذکور شود آنرا ایهام مرشح گویند

چنانچه بیت ماهم این هفته شد از شهر و بچشمم سالیست + حال هجران تو دانی

که چه مشکل حالیست + که مراد از ماه اینجا معنی غیر مشهورست که معشوق باشد و هفته

و شهر و سال مناسب بمعنی مشهور آن مذکور شده و اگر مناسب معنی غیر مشهور مراد

باعتبار ضرب چار در چار شانزده میشوند امثلهٔ رد العجز من الصدر بهر چار گونه

مثال رد العجز من الصدر مع التکرار بیت کار کن کار بگذر از گفتار + کاندرین

روزگار آید کار + رد العجز من الصدر مع المتجانس ابیات بانی بیت دین

سبحانی + ملت و شرع را نگهبانی + دانی انواع علم را زان بیش + سو بتو روی

قاصی و دانی + رد العجز من الصدر مع الاشتقاق بیت لطف کن بر من

ضعیف از آنکه + از تو عام ست بر همه الطاف + رد العجز من الصدر مع ملحق المتجانس

بیت نام درگاه تو سر و نامی + بادشاه علو تو نامی + امثله رد العجز من الحشو

کذلک رد العجز من الحشو مع التکرار بیت سخن اندر مدیح تست ملیح + گرچه اندر

خور تو نیست مدیح + رد العجز من الحشو مع المتجانس + بیت در مقامیکه بار زر بخشد +

ریزش ابر را نباشد باره + رد العجز من الحشو مع الاشتقاق بیت کار لطف تو

نیست جز اسعاف + تو باضعاف می کنی الطاف + رد العجز من الحشو مع ملحق

المتجانس بیت سپهر برشده پرویزنیست خون افشان + که قطره اش سر کسری

و تاج پرویزست + امثله رد العجز من العروض کذلک رد العجز من العروض مع التکرار

بیت ساقی حدیث سرو گل و لاله میرود + این بحث با ثلثه غساله میرود

رد العجز من العروض مع المتجانس بیت کنون که میدمد از بوستان نسیم بهشت +

دل مذکور شده واز همین قسم لفظ نام خدا درین بیت بیت از گستان
شده برهم از نکهت + چه بلا نام خدا خوش چشمی + برای دفع چشم زخم بدانش
استعمال یافته واز همین منوال عبارت خاک بادم در دهن درین بیت که
بیت دوست را دشمن گرفتی بر فریب مدعی + خاک بادم در دهن حاشا
اگر فرزانهٔ + برای عذر جرأت گستاخی ذکر یافته واگر محض برای رعایت وزن باشد
پس اگر ذکر آن مستلزم تکرار نشود حشو متوسط خوانند چنانچه بیت ز روز روشن
رویت منور آمد جهان + شبان تیره ز زلفت مدام مشک افشان + که لفظ روشن بعد
روز و لفظ تیره بعد شب محفل برای رعایت وزن است و اگر مستلزم تکرار شود
آنرا حشو قبیح خوانند چنانچه ع مستم ز غم عشق تو مستم مستم + که لفظ مستم بی افادهٔ
معنی مستلزم تکرار است صنعت رد العجز عبارتست از آنکه یکی از دو لفظ
از محسنات لفظیه
مکرر یا متجانس یا مشتق یا ملحق متجانس را در آخر بیتی ایراد نمایند و لفظ دوم را در
صدر مصراع اول یا در حشو آن یا در عروض آن یا در مطلع ذکر کنند و مراد بمکرر
آنست که دو کلمه متفق اللفظ و المعنی باشد و مراد متجانس آنست که در لفظ متفق باشند
و در معنی مختلف و مراد مشتق آنست که یکی از دیگری برآورده باشند و
مراد بملحق متجانس آنست که در اکثر الفاظ شریک باشند پس اقسام رد العجز

محرمی نیست مگر هم تو شوی پرده کشای + صنعت قطع الکلام
عبارتست از انتقال کردن متکلم از ادای مطلبی بمطلب دیگر که بینهما اتحاد
نباشد پس اگر کلمهٔ که مشعر به اختلاف مطلبین باشد آنجا ذکر کنند آنرا اقتضاب
گویند چنانچه در خطب کتب بعد از حمد و صلوة لفظ اما بعد و در خطوط بعد از
جمع خطبه بالضم کلام خطیب که در ستایش خدا و نعت پیغمبر صلعم و موعظت خلق باشد ۱۲ م
بیان القاب و اظهار شوق بعد هذا و ثانیا انکه و دیگر آنکه و غیر ذلک مینویسند
و همچنین ذکر باب و فصل در کتب از جمله اقتضاب است و اگر ذکر نکنند آنرا گریز خوانند
چنانچه در قصائد از ادای مطلب عشق یا بیان حال و غیر آن بمدح ممدوح
یا هجو مهجو و غیر آن انتقال کنند صنعت اعراض که آنرا استدراک و حشو
نکوهیدن و بدی کردن ۱۲
نیز گویند عبارتست از آنکه در کلام چیزیرا که معنی کلام بی آن تمام شود بطریق
دفع شبه یا مبالغه در وصف مدح یا ذم یا دعا یا غیر آن ذکر کنند و این
حشو ملیح گویند شاعر گوید بیت صبا کش باد جان تازه + کشد بر خاک گل
غازه + که لفظ کش باد جان تازه دعاست در حق صبا سعدی گوید بیت
چنونی خردمند فرخ نهاد + ندارد جهان تا جهانست یاد + لفظ تا جهانست
بضم جیم فارسی و نون مخفف چون ادی ۱۲ — یعنی یاد ندارد جهان از وقتیکه جهان است ۱۲
یاد دعاست در حق ممدوح و همچنین بیت زلفت که شکسته باد و دل بر دل
گرهی زده هست مشکل + که لفظ شکسته باد زود دل بطریق وصف لف یا دعا در حق

آمده من بر شفق عقد ثریا ریخته + بر لاله از بادام تر لولوی لاله ریخته + اگر

اظهار فضل و کمال و شان فخر باشد فخریه گویند چنانچه بیت منم آن

سحر بیان که زند در طبع سلیم + نیر د ناطقه نام سخنم بی تعظیم + و گاهی قصیده

را باعتبار مطلع بهاریه و حالیه و عشقیه و فخریه گویند و گاهی بنسبت بحرف آخر

اگر جیم باشد جیمیه و اگر تا باشد تائیه و اگر میم باشد میمیه و غیر ذلک خوانند این تشبیه

در قصائد عرفی شائع است اگر بیت مطلع یا زیب مطلع مشتمل بر اسم ممدوح یا مهجو

باشد آنرا کم مطلع گویند و اگر مشتمل نباشد بلند مطلع خوانند و قصیده اگر دو مطلع

داشته باشد ذو المطلعین و اگر زیاده ذو المطالع و ازین قسم قصائد در دیوان

بدر چاچی بسیارست صنعت براعت استهلال عبارتست از انکه متکلم در

اول مثنوی یا قصیده و غیر آن الفاظی ذکر نماید که بدان الفاظ اشارت شود

بدانچه دران مثنوی یا قصیده و غیر آن مذکور خواهد شد چنانچه غنیمت در اول

نیرنگ عشق که در بیان عشق عزیز و حسن شاهدست میگوید بیت بنام شاهد

نازک خیالان + عزیز خاطر آشفته حالان + و عرفی در اول قصیده که در تهنیت

تولد پسر خانخانان گفته میگوید ابیات بود در کتم عدم بکر طبیعت اجای +

که خرد و بر سرش استاده همیگفت برآی + چند در پرده نشین خلف وده کون +

شین ورین بیت بیت دل که بدست سپر وستمش + بازده ای جان که

نبر وستمش + خواه بلبشتر مانند میم و شین ورین بیت بیت آن دل که بدست

توسپر وستیمش + ای جان بده اکنون که نبر وستیمش + ورعایت تکرار این چار حرف

از ضروریاتست اصطلاح لفظ اول مصراع اول را صدر گویند و لفظ

آخر را عروض ولفظ اول مصراع ثانی را مطلع ولفظ آخر را عجز وکلماتیکه

میان صدر و عروض و مطلع و عجز واقع شوند آنرا حشو گویند مثلا درین بیت

بیت خداوند بخشنده دستگیر + کریم خطا بخش و پوزش پذیر + لفظ خداوند صدر

است ولفظ دستگیر عروض ولفظ کریم مطلع ولفظ پذیر عجز والفاظ دیگر که

میان این چهار الفاظ واقع اند حشو اصطلاح بیت اول قصیده وغزل

را مطلع و مبدأ گویند و بیت ثانی را زیب مطلع وحسن مطلع و بیت آخر

را مقطع و خاتمه خوانند و مطلع قصیده اگر مشتمل بر وصف بهار و گلزار و سبزه

باشد بهاریه خوانند چنانچه بیت نوبهار آمد که افشاند چو حسن یار گل + چون

وصال عام ریزد بر خس و بر خار گل + واگر بر شرح حال و شکایت گردش فلک

باشد حالیه گویند چنانچه بیت بسی گر نخیم از دست این سپهر دو تا + بهیچ جا نرسیدم

که این نبود آنجا + واگر بیان وصف معشوق باشد عشقیه خوانند چنانچه بیت

دلِ نا وہ بخشش و بزرگ
مجهول بر وزن سورش
بمعنی عذر و معذرت
و عذر آوردن باشد
برهان

و نوش و جوش و مهر و چهر و پیک و کیک و رعایت تکرار قید در قوافی واجبست

اما چار دیگر که بعد از روی است وصل ست و خروج و مزید و نائره وصل عبارتست از

از حرفی که بروی پیوندد و خواه مشهور الترکیب باشد چون میم دارم و کارم و

خواه غیر مشهور الترکیب مانند ها در لاله و پیاله و حرف وصل بحکم استقرا ده است

رباعی ده بود وصل فارسی گو را + الف و دال و کاف و ها و یا + حرف جمع و اضافت

و مصدر + حرف تصغیر و رابطه است دگر + الف چون یار او نگار او دال چون

کند و زند کاف چون غبارک و دلک ها چون کرده و شمرده یا چون مستی

و پستی حرف جمع چون خوبان و محبوبان اضافت چون سرم و

برم مصدر چون گفتن و سفتن حرف تصغیر چون باغچه و دراغچه

حرف رابطه چون خلوت است و عشرت است خروج حرفیست که

بوصل پیوندد مانند میم درین بیت بیت ما کشته آن دو لعل یاریم +

ما دست ز خونیان نداریم + مزید حرفیست که بخروج پیوندد مانند شین درین

بیت رباعی آن دل که بدست دلبری بستیمش + هر چند گسست باز پیوستیمش +

القصه ز بس بپای او افگندیم + چون شیشه بدست سنگ بشکستیمش +

نائره عبارت است از حرفی که بمزید پیوندد خواه یکی باشد مانند

بیسازند حروف عبارتست الف ساکن ماقبل مفتوح و واو ساکن ماقبل مضموم
و یا ساکن ماقبل مکسور که پیش از روی واقع شده باشد بی واسطه متحرک
و این دو نوعست یکی آنکه هیچ حرف واسطه نباشد چنانچه الف جهان
و زنان و واو جنون و چون و یای چنین و چنین دوم آنکه حرف ساکن واسطه
باشد چون تاخت و باخت و دوست و پوست و ریخت و گریخت و این
هنگام الف و واو و یای مذکور را ردف اصلی گویند و آن ساکن را ردف
زائد و رعایت تکرار ردف مطلقا در قوافی واجبست و ردف زائد بحکم
خواه اصلی باشد خواه زائد ۱۲
استقرا شش ست شاعر گوید بیت ردف زائد شش بود ای ذوفنون
خا و را و سین و شین و فا و نون + چنانچه تاخت و باخت و آرد و کارد و ورت
و کاست و داشت و کاشت و تافت و بافت و راند و ماند و علی هذا القیاس
قید حرف ساکن غیر ردف که پیش از روی باشد بی واسطه و این حرف در لفظ
فارسی بیش از دوازده یافته نشده است چنانچه شاعر گوید بیت حرف قید
اندر زبان فارسی + ده دو بالا هست بشنو ای فتی + با و خا و را و زا و سین و شین
غین و فا و نون و واو و ها و یا + چون گبر و ابر و تخت و بخت و درد و سرد و رزم
و بزم و مست و دست و دشت و گشت و مغز و نغز و خفت و گفت و بند و پند

۵۹

بسیار مستحسن بود

خورد و کلاه آهنی ۱۲

قافیه را روی گویند و ردیف عبارتست از الفاظیکه بعد از قافیه تا آخر شعر
متحد اللفظ والمعنی بیاید خواه یک کلمه خواه زیاده پس اگر آخر دو مصراع در لفظ متحد
باشد و در معنی مختلف چنانچه درین بیت بیت گرد نو بسخر تو گردد + زین هر دو
چه حاصل تو گردد + یا در معنی متحد باشد و در لفظ مختلف چنانچه درین بیت بیت
پوستین نغز باید اندر برد + پوست این بر آید از دم برد + آنرا ردیف نخوانند
قافیه گویند و ردیف را قافیه لازمست و قافیه را ردیف در کار نی مثلا درین
بیت بیت پناه بلندی و پستی توئی + همه نیستند آنچه هستی توئی + لفظ هستی و
پستی قافیه است و تای مثناه فوقانیه که حرف اصلی آخر پستی و هستی است روی و
لفظ توئی ردیف باید دانست که مجموعه حروف قافیه بر قول مشهور نه است چهار
پیش از روی و چهار پس از روی آن چهار که پیش از رویست تاسیس و دخیل و ردف
و قید تاسیس عبارتست از الفی که یک حرف واسطه باشد میان او و روی
چنانچه الف یاور و خاور و شعرا تکرار آنرا در قوافی واجب نمیدانند بلکه مستحسن
میشمارند و مثل منزل را با حاصل قافیه میسازند و دخیل عبارتست از ان حرف
متحرک که واسطه باشد میان تاسیس و روی مانند واو در خاور و با در یاور و نزد جمهور
شعرا رعایت تکرار او بخصوصه در قوافی واجب نیست ما ول را با واصل قافیه

تکمیل اصول و حکمت و هندسه چند + هر فکر که جز ذکر خدا وسوسه است + شرمی ز خدا
بدار کاین وسوسه چند + اگر دو مصراع آخر دو بیت فقط مساوی باشند قطعه نامند
و این را وزن معین نیست سعدی گوید قطعه ای کریمی که از خزانهٔ غیب + گبر و ترسا
وظیفه خور داری + دوستان را کجا کنی محروم + تو که با دشمنان نظر داری + و اقل
قطعه دو بیت است و اکثر او را حد معین نیست و اگر با چند بیت دیگر منضم باشد باید دید
اگر مصراع اول هر بیت با مصراع ثانی هم قافیه است مثنوی گویند چنانچه مثنوی
الهی غنچهٔ امید بگشای + گلی از روضهٔ جاوید بنمای + بخندان از لب آن غنچه
باغم + وز آن گل عطر پرور کن دماغم + و اگر دو مصراع بیت اول با مصراع ثانی
ابیات دیگر هم قافیه باشد پس اگر وصف خط و خال و زلف باشد غزل خوانند
و این کمتر از پنج بیت و زیاده بر پانزده نباشد و اگر در مدح و یا ذم و یا وعظ و یا حکایت
و یا امثال آن باشد قصیده خوانند و این کمتر از پانزده و زیاده بر هفتاد بیت
نباشد و بعضی گویند اقل غزل سه بیت است و اکثر آن بیست و پنج و اقل قصیده
بیست و پنج و اکثر آن یکصد و هفتاد اصطلاح قافیه قافیه عبارت است از
مجموع آنچه تکرار یابد بغیر استقلال در الفاظ مختلفه بحسب لفظ و معنی یا بحسب لفظ
تنها یا بحسب معنی تنها که آن الفاظ واقع شده باشد در آخر ابیات و حرف اصلی آخر

وگاهی بحذف لفظ نده بصورت امر هم می آرند لیکن درینصورت بیشتر مرکب بالفاظ دیگر آید چون کارکن و تیزرو و زود و خیز قاعده کلمهٔ ترکی که در آخر آن الف باشد در نوشتن بصورت الف نویسند و در خواندن بهای مختفی باید خواند چون سرکا و محلکا و قما یعنی کنیز و دوائیکه برای قوت باه بکار آید مولوی گوید بیت کند پیران شوی را قما دهند + زانکه از رشتی پیری آگهند + وجمعی که ازین تحقیق بیخبر هستند غلط میکنند و نظر بصورت کتابت بالف میخوانند و بعضی در نوشتن هم بهای می نویسند و موافق ظن فاسد الف نویسان را تخطیه میکنند فقد غلطوا اغلاطاً صریحاً و کم من عائب قولاً صحیحاً

باب سوم در اصطلاحات فارسیه و صنائع شعریه

بدانکه شعر عبارت است از کلامیکه متکلم بقصد شعر بر وزن بحری از بحور نوزده که در کتب قافیه و عروض مشروحاً و مفصلاً مذکور است آورده بشرطیکه قافیه داشته باشد پس اگر کلام موزون بی قصد متکلم واقع شود آنرا شعر نگویند و همچنین کلام مقفی را که بر وزن بحری از بحور نباشد شعر نخوانند و اکثر اهل تحقیق برانند که هر شعر را دو فقره لازم است و عبارتی که فقرهٔ دوم نداشته باشد مصراع خوانند و دو مصراع را بیت و بیت اگر تنها باشد فرد خوانند و اگر یک بیت دیگر منضم شود پس اگر دو مصراع بیت اول و مصراع دوم بیت ثانی هم قافیه باشد رباعی خوانند و زنش انیست رباعی ایدل طلب کمال در مدرسه چند

بحرف زا تبدیل یابد چون ساختن و ساخت و آموختن و آموخت و افروختن
و افروخت و آمیختن و آمیخت که حال و امر میسازد و بساز و می آموزد و بیاموزد
می افروزد و بیفروزد می آمیزد و بیامیز آمده و همچنین دوختن و اندوختن و باختن و
تاختن و یختن و پرداختن و سوختن و گداختن و گریختن و نواختن و آختن و غیر ذلک
و ورشناختن بسین مهمله بدل شود بر خلاف قیاس و چون فروختن مشترک است
(چون می شناسد و بشناس ۱۲)
در معنی بیع کردن و روشن کردن حال و امر از اول بشین آمده چنانچه می فروشد و
(یعنی آنکه بمعنی روشن کردن است ۱۲)
بفروش و از ثانی برا موافق قاعده چنانچه میفروزد و بیفروز قاعده هر گاه در آخر
(اے آنکه بمعنی بیع کردن است ۱۲)
مصدر و ماضی حرف فا باشد در حال و امر بباء موحده بدل شود چون کوفتن و تافتن
و شتافتن که حال و امر میکوبد و بکوب و میتابد و بتاب و می شتابد و بشتاب آمده اما
گرفتن و پذیرفتن و نهفتن شاذ است قاعده اگر در مصدر و ماضی شین باشد و
(میگیرد و بگیر ۱۲ — می پذیرد و بپذیر ۱۲ — یعنی مطابق قوانین و قواعد کلیه نیست ۱۲)
ما قبل آن الف در حال و امر بحرف را مهمله بدل شود چون کاشتن و گماشتن که حال و امر
میکارد و بکار و می گمارد و بگمار و میگذارد و بگذار آید قاعده سین مهمله در مصدر و ماضی این
چهار کلمه در حال و امر بها بدل شود چون کاستن و خواستن و جستن و رستن که
حال و امر میکاهد و بکاه و میخواهد و بخواه و میجهد و بجه و میرهد و بره آمده قاعده صیغه
اسم فاعل را که در اصل بزیادت لفظ نده در آخر می آید چون کشنده و خورنده و چرنده

تشدید ظاهر کنند سعدی گوید بیت تو آن دُر مکنون که یکدانه + که پیرایه سلطنت خانه +

امّا در صورت ترکیب عربی الاسلوب اصل کلمه را رعایت نمودن و تشدید را اظهار

کردن انسب و اولی است چون عوام الناس و خواص الملوک و حجاج بیت الله

قاعده مضاف الیه اگر بیان مضاف باشد آنرا اضافت بیانیه خوانند چو

روز جمعه و درخت اراک که جمعه بیان روز و اراک تفسیر درخت واقع شده

و اگر مضاف شبه به مضاف الیه شبه باشد آنرا اضافت تشبیهی نامند چون

نای گلو و طبل شکم و صندوق سینه یعنی گلو که همچو نای است و شکم که مانند

طبل است و سینه که بسان صندوق است و اگر هیچ یکی ازینها نباشد پس اگر علاقه

درمیان مضاف و مضاف الیه و اثبات مضاف مر مضاف الیه را حقیقة باشد

چنانچه خانه زید و اسپ عمرو آنرا اضافت حقیقی نامند و اگر محض اعتباری باشد

اضافت مجازی و استعاره چنانچه سر هوش و قدم فکر مثلاً که اثبات سر و

قدم برای هوش و فکر محض باعتبار متکلم است بایں معنی که هوش و فکر را شخص

صاحب سر و قدم ملاحظه نموده و این قسم در تخیلات شعرا بسیار میباشد خاصه در

اشعار متاخرین که بتازه مضمون درین زمان شهرت یافته قاعده هرگاه که در آخر

صیغه مصدر و فعل ماضی خا باشد چون بصیغه حال و امر و غیر آن تصرف نمایند

چون مستعمل و متعارف نیست اگر بیارند قطعا غریب نماید چنانچه علمیدن و شمعیدن
ظرفا در مقام ظرافت همین قسم اشتقاق در اسماء جامده و الفاظ هندی نیز بکار
می برند چنانچه چراغیدن بمعنی چراغ روشن کردن و چلیدن بمعنی رفتن و امثال هذا
شاعر گوید بیت گر نیاید فی السقر الیاس احدی الراحتین + دریاید انیقدر
پس از چه رو دریده + یعنی دیر کرده امیر خسرو گوید بیت از چل چل تو پای من ارشد کچل +
من نخودی علیم تو اگر می چلی بچل + قاعده فرق میان نفی بکلمه نا و بی آنست که در اول او
موصوف فی الواقع میشود که صفت بطریق مواطات محمول تواند شد و حاصل آن این چیز آن چیز نیست
میشود و این جائی راست آید که این چیز آن چیز میتواند شد چنانچه نا عاقل و ناخردمند یا بمعنی که آن شخص
عاقل و خردمند نیست و ثانی در جائیکه صفت محمول بمواطات نتواند شد و حاصل آن این چیز آن چیز
ندارد میشود چنانچه بی عقل و بی خرد یعنی آن شخص عقل و خرد ندارد لیکن بحسب این تحقیق لفظ نامراد و
بی نوکر که در عرف عام شهرت تمام دارد غلط محض است بی مراد و نانوکر باید گفت لیکن اگر
بی نوکر بایں معنی که آن شخص نوکر ندارد استعمال کنند جائز باشد مولوی گوید بیت عاشقان
از بی مرادیهای خویش + باخبر گشتند از مولای خویش + قاعده در کلمه مفرد فارسی الاصل
حرف مشدد هیچ جا نیاید و اگر لفظ عربی مشدد الآخر در فارسی بعنوان فارسی مذکور شود
آنرا بتخفیف باید خواند چون غم و تم و قد و خد و در و حر و غیر ذلک مگر در بعضی مقام بر آخر وزن شعر

گوئی دو درم نزد فلان امانت ست و آن همه جبه است خواجه حافظ گوید بیت مقام

امن و می بیغش و رفیق شفیق + گرت مدام میسر شود زهی توفیق + و برای ذوی الروح صیغه

جمع استعمال نمودن واجب چنانچه زید و عمرو و بکر نشسته اند و ایشان در مناظره

مشغول اند و زید و عمرو و بکر نشسته است و آن در مناظره مشغول ست گفتن غلط و خطا است

لیکن در ذوی العقول برای مفرد ضمیر و صیغه جمع از راه تعظیم استعمال کردن جایز و روا است

چنانچه گوئی مخدومی همچو افاده کردند و شما همچو عنایت فرمودید و ما همچو گفتیم قاعده

باید دانست که ضمیر را مرجع لازم ست یعنی چیزی که ضمیر بسوی آن عائد گردد و این مرجع

اکثر بر ضمیر مقدم باشد و گاهی ضمیر غائب را راجع کنند بسوی چیزی که آن در لفظ از ضمیر

مؤخر ست و آنرا اضمار قبل الذکر گویند چنانچه درین بیت بیت خمار مستی خود در الغمزه

تو فروخت + دگر نماند متاعیش در دکان نرگس + که ضمیر شین متاعیش راجع ست بسوی

نرگس که آن در لفظ از ضمیر مؤخر ست یعنی دیگر نماند متاع آن نرگس را در دکان قاعده

از لفظ عربی صیغه فارسی بر آوردن هر چند که باعتبار اصل لغت سقیم ست لیکن در بعضی

الفاظ که شائع شده بسبب کثرت استعمال بر سامعه گرانی نمیکند چون طلبیدن از

طلب بمعنی جستن و فهمیدن از فهم بمعنی دانستن که میتوان گفت طلبید و می طلبد و خواهد طلبید

و غیر ذلک و فهمید و می فهمد و خواهد فهمید و غیر آن اما در بعضی الفاظ هر چند که مرادف آنها باشد

در آخر اسما و افعال فائده ضمیر متکلم دهد چون زرم و گوهرم و گفتم و کردم و گاهی بمعنی مرا
باشد چنانچه خواندم یعنی خواند مرا و هرگاه بر فعل مقدم باشد افاده مفعول کند چنانچه
زرش داد و گوهرش بخشید و سیب و اپیش داد و غلامت بخشید و لطفم کرد و انعامم فرمود
و هرگاه این شش ضمیر متصل را بلفظے که در آخرش ها باشد ملحق کنند همزه مفتوحه بمیانش
در آرند تا اجتماع ساکنین لازم نیاید چون جامه اش و گفته اش و جامه ات و گفته ات
و جامه ام و گفته ام و همچنین لفظ است که برای ربط کلام ست و افاده حکم کند همزه مفتوحه
در اول آن در آرند چون کرده است و آزرده است و گاهی بسبب کسره ماقبل همزه بیا بدل شود
چون کیست و چیست که در اصل که است و چه است بود و هرگاه با ضمیر شین و تا و میم
الف و نون ملحق گردد افاده جمع کند چون شان برای جمع غائب مولوی فرماید
بیت چونکه استثنا نگفتند از بطر + پس خدا بنمودشان عجز بشر + تان برای جمع حاضر
سنائی گوید بیت کردزان قوم میر عدل سوال + که کیانند و چیست تان احوال +
مان برای جمع متکلم سعدی گوید بیت از دست تو مشت بر دهان مان خوردن + خوشتر
که ز دست خویشتن نان خوردن + و گاهی برای جمع غائب اوشان و برای حاضر تانان
و برای متکلم مایان نیز گویند قاعده برای غیر ذی روح اگرچه تثنیه و جمع باشد صیغه
مفرد استعمال کردن و ضمیر مفرد بجانب آن راجع نمودن هم درست ست چنانچه

51 نسائی و عقیق فرهنگ ۱۲
52 بیرون کردن محور صطلاح نحویان بیرون کردن چیزی از حکم ماقبل بکلمه الا وغیره و در معنی الا است و گفتن کلمه انشاء الله تعالی را نیز استثنا گویند ۱۲
53 بفتحتین سرگشتگی و دهشت و حیرت و نافرمانی نمودن بواسطه نعمت ۱۲

چون خواهد کرد یعنی در وقت آینده و علامت آن لفظ خواهد ست بر صیغهٔ ماضی که
مختلف میشود بحسب اختلاف فاعل و حال آنرا گویند که بوقت موجود تعلق وارد چون
میکند یعنی در همین وقت و علامت آن دال ساکن ست ماقبل مفتوح در آخر آن
و این سه قسم فعل را اخبار گویند و امر فرمودن باشد کسی را بکاری چون بکن و نهی
باز داشتن از کاری چون مکن و علامت آن میمست و اول امر و این دو قسم را
انشا گویند **قاعده** در لغت فرس سه حرف برای ضمیر واحد متصل ست **ش ت م**
شین برای واحد غائب تا برای واحد حاضر میم برای واحد متکلم و سه از برای تثنیه
و جمع ند ید یم اول برای تثنیه و جمع غائب دوم برای تثنیه و جمع حاضر سوم برای
تثنیه و جمع متکلم و همچنین ضمائر منفصل نیز شش ست سه برای مفرد و سه برای غیر مفرد
برای مفرد غائب او و برای مفرد مخاطب تو و برای مفرد متکلم من و برای غیر مفرد
غائب شان و برای حاضر شما و برای متکلم ما و باید دانست که شین اکثر در آخر اسمای
فائده ضمیر غائب دهد چون اسپش و غلامش یعنی اسپ او و غلام او و در آخر افعال
بمعنی او را باشد چون زدش و گفتش یعنی زد او را و گفت او را و همچنین تا در آخر
اسما بمعنی تو چون اسپت و غلامت یعنی اسپ تو و غلام تو و در آخر افعال
بمعنی ترا چنانچه میگویدت و میدهدت یعنی میگوید ترا و میدهد ترا و همچنین میم

بر انکه چون فاعل واحد غائب ست خواهد گفت گفته خواهد شد و چون جمع غائب است خواهند گفت گفته خواهد شد پس علامت مستقبل که لفظ خواهد ست باختلاف فاعل که جمع ست یا واحد و یا غائب و یا حاضر و یا متکلم مختلف می شود

ع بالضم
که خطش ...
و بعضی گفته اند
زدن ...
منع

کنند چون نشستن و نشاندن و سائیدن و سایاندن و خفتن و خسپاندن
و رمیدن و رماندن و دانستن و داناندن و خواندن و خواناندن و نوشتن و
نویساندن و پختن و پزاندن و رفتن و روباندن و غیر ذلک اما آوردن متعدی
آمدن نیست او خود فعل علیحده است قاعده چهارده صیغه ماضی و مضارع که
نزد عرب متداول و متعارفست شش صیغه در کلام فارسی مقرر شده باین نمط که
شش صیغهٔ مؤنث غائب و حاضر بالتمام ترک شده چه در فارسی مذکر و مؤنث
یکسانست و از شش صیغهٔ مذکر غائب و حاضر دو صیغهٔ تثنیه ترک شده چه در
فارسی هر چه از واحد زیاده باشد در اعداد جمعست و دو صیغهٔ واحد متکلم و متکلم
مع الغیر بحال خود مانده و آن شش صیغه اینست کرد و میکند و خواهد کرد واحد مذکر و
مؤنث غائب کردند و میکنند و خواهند کرد تثنیه و جمع مذکر و مؤنث غائب کردی و میکنی و
خواهی کرد واحد مذکر و مؤنث حاضر کردید و میکنید و خواهید کرد تثنیه و جمع مذکر و مؤنث حاضر
کردم و میکنم و خواهم کرد واحد متکلم مذکر و مؤنث کردیم و میکنیم و خواهیم کرد تثنیه و جمع متکلم مذکر و
مؤنث قاعده پوشیده نماند که جمیع افعال متصرفه بر پنج گونه است ماضی و مستقبل و حال و امر و نهی
ماضی آنرا گویند که بزمانهٔ گذشته تعلق دارد چون کرد یعنی در زمان گذشته و ما قبل آخر او همیشه
ساکن باشد مگر در بعضی جا که متعذر است چون زد و مستقبل آنرا گویند که بزمان آینده تعلق دارد

٤٩ علامت مصدر که آن دن و تن است لاحق نمود ندر سایاندن شد ١٢

٥٣ ای هر جا که مصدر سه حرفی بود چون زدن و شدن ١٢

٥٤ اگر ما قبل آخر او متحرک نشود ابتدا بسکون لازم آید ١٢

وهمچنین لفظ حور راکه در عربی جمع حوراست پارسیان گاهی مفرد استعمال کنند
لهذا شیخ سعدی قدس الله سره بالف و نون جمع نموده میفرماید بیت حوران
بهشتی را دوزخ بود اعراف + از دوزخیان پرس که اعراف بهشت است +
وگاهی جمع هم آید چنانچه مؤلف در تکمله قصائد عرفی گوید بیت شگفته باد
گلستان عشق تو ز الشان + که حور خلد تماشا کنند زان نرگس + قاعده فعل دو
(بکسر کاف فارسی از مدار و برهان ۱۲) (بهشت ۱۲)
قسم است لازم و متعدی لازم آنرا گویند که معنی آن بفاعل تمام شود و مفعول را
نخواهد چون نشستن و استادن که بگویند نشست زید و استاد عمرو و متعدی
آنرا گویند که معنی آن از فاعل تجاوز کرده بمفعول تعلق گیرد چون زدن و خوردن
که بگویند زد فلان بهمان را و خورد بهمان نان را قاعده بعضی افعال لازم
و متعدی هر دو می آیند چون سوختن و پیوستن و افروختن و پوشیدن و آمیختن
و آموختن و بیختن و شکستن و غیر ذلک فردوسی گوید بیت درید و برید و شکست
و بست + یلان را سر و سینه و پا و دست + فرخی گوید بیت شکست رنگ رخت
حسن و در رمید نهاست + بلی چو پر شکنند مرغ بر پرید نهاست + قاعده چون خواهند که
(گریختن ۱۲)
فعل لازم را متعدی کنند صیغه حال را از ان فعل بر آورده الف و نون
(ای صیغه مضارع که مشترکست میان حال و استقبال ۱۲)
ما قبل آخر او زیاده نمایند و بهمان دستور ماضی و مستقبل و امر و نهی از و اشتقاق

۵ نام دیوار است باین جنت و نار و اینست در اصل جمع عرف بالضم است بمعنی مکان مرتفع ۱۲
۶ بضم اول و سکون آخر که نون باشد نخفف مجهول و دیگری غیر معروف ...

وعیان شد تجمل کردن و امساک پیشه نمودن مشکل چنانچه جامی دیگر میفرماید
بیت نام نکوئی چو برون شد بکوی * در نتوانی که ببندی بروی * و همچنین
پرداختن بمعنی پُر کردن و خالی ساختن سعدی گوید بیت هر که آمد عمارت
نو ساخت * رفت منزل بدیگری پرداخت * یعنی رفت و منزل برای دیگری
خالی کرد و همچنین توختن بمعنی خواستن و گزاردن حکیم سنائی گوید بیت تیغ و
سنان هر کجا کینه توخت * گهی دل درید و گهی سینه دوخت * یعنی تیغ و سنان
هر کجا کینه خواست رضی الدین نیشاپوری گوید بیت ایا ستوده بزرگی که هم
شکر ترا * زبان بندهٔ تو توختن نمیداند * یعنی ادا کردن نمیداند قاعده یک لفظ
گاهی مفرد و جمع هر دو آید چون مردم و دشمن سعدی گوید بیت سگ اصحاب
کهف روزی چند * پی نیکان گرفت مردم شد * عرفی گوید بیت ای عرفی
بمایان زاهد کجا نشیند * او بند زهد و تقوی ما مردم قلندر * سعدی گوید بیت
کو دشمن شوخ چشم ناپاک * تا عیب مرا بمن نماید * و کسانیکه ازین تحقیق خبر
ندارند در بیت سابق ازینکه بیت از صحبت دوستان برنجم * کاخلاق بدم
حسن نماید * باشد لفظ دوستان را که بصیغه جمع ست دوستی بصیغه مفرد
میخوانند و لفظ نماید را نمایند تغییر دهند با آنکه در هیچ نسخه معتبره یافته نشده است

یای مجهول در کلمهٔ تازی هیچ جا نیامده و همچنین در فارسی تفرس جا بهی می شود
و آن عبارتست ازانکه لفظ هندی را بر صورت لفظ پارسی تغیر داده در عبارت فرس
استعمال کنند چنانچه ڈال بمعنی شاخ که بدال هندیست فارسیان بدال مهمله خوانند
و همچنین ٹکه و تنکه بقلب تاء هندی بمثناة فوقانیه و زیادت نون و ٹله و تله بقلب
تاء هندی مکسور بتاء مفتوحه و همچنین راء هندی را در کلمهٔ فارسی برار فارسی تغیر دهند
چون گھڑی بمعنی ساعت را گهری خوانند قاسم دیوانه گوید بیت جان بده
قاسم به پیش آن دو لب یک گهری کن جملهٔ ایام را + و گاهی لفظ هندی بی تغیر
در فارسی استعمال کنند حکیم سنائی گوید بیت لنگهنت گر ترا کند فربه + سیر خوردن
ترا ز لنگهن به + حیرت گوید بیت آفتاب از آتشم انگاره + صبح از چاک
گریبان پاره + عرفی گوید بیت گیت خواتیت زبیره باد او نگس رانت
زحل + آبدارت ابر نیسان و خواصت آفتاب + قاعده در فارسی بعضی
الفاظ بمعنی اضداد باشد چون سپوختن بمعنی برآوردن و فرو بردن و فراز بمعنی
بستن و کشادن سعدی گوید بیت بروی خود در طماع باز نتوان کرد + چو باز
شد بدرشتی فراز نتوان کرد + یعنی بروی خود در سخاوت و بخشش باز نباید کرد
و اگر باز شد بدرشتی بند نتوان کرد یعنی بعد ازانکه نام کرم در مردم فاش

وگاهی تمام کلمه را حذف نمایند سعدی گوید بیت شب چو عقد نماز می بندم

چه خورد بامداد فرزندم یعنی وقت شب چون عقد نماز می بندم این خطره بخاطر میگذرد

چه خورد بامداد فرزندم هم او گوید بیت گر از نیستی دیگری شد هلاک ترا هست

کشتی ز طوفان چه باک یعنی گر از نیستی دیگری هلاک شد شده باشد چرا که ترا

هست کشتی ز طوفان چه باک و در بعضی نسخ تر است بط را ز طوفان چه باک و فقس شده

برین تقدیر از ما نحن فیه نخواهد بود امیر خسرو گوید بیت کس نبرد راه تحقیق او نبرد

الا که بتوفیق او یعنی اگر راه تحقیق او نبرد نخواهد برد مگر بتوفیق او قاعده چنانچه

در عربی تعریب میباشد که عبارتست از گردانیدن کلمهٔ فارسی را بهیئت عربی

خواه تبدیل بعضی حروف که در کلام عرب مستعمل نشود چنانکه بنگ و پنج بقلب کاف فارسی

بجیم و سرقین و سرگین به تبدیل کاف فارسی بقاف و جص و گچ بابدال کاف

فارسی بجیم و قلب جیم فارسی بصاد مهمله و روفیه و روپیه و فستق و پسته و صنج و چنگ

و باشق و باشه و طابق و تابه و غیر ذلک خواه بتغییر اعراب چون میدان بیای

معروف بروزن میزان معرب میدان بروزن شیطان و دستور و زنبور بضم

اول معرب دستور و زنبور بفتح اول زیرا که وزن فعلول بفتح فا کلمه در کلام عرب

نیامده و دیوان بیای معروف معرب دیوان بیای مجهول بمعنی دفتر چراکه

به حق وربانی نسبت برب وگاهی زای معجمه چون رازی نسبت بری[۵۱] ومروزی نسبت
بمرو[۵۲] قاعده ایجاز واختصار عبارتست ازانکه بعض حروف کلمه را القصد تخفیف یا
بمعنی اقوی کوتاه کردن سخن ۱۲
بضرورت شعر حذف کنند خواه از اول چون نوز مخفف هنوز ونون مخفف اکنون
وخواه ازمیان چون بغداد نام شهری که اورا باغ داد می گفتند ازانکه هر هفته
نوشیروان[۵۳] عادل دران باغ بار عام دادی وبداد مظلومان رسیدی الحال
الف را ساقط کرده بغداد میگویند ونهاوند بضم نون نام شهریکه در اصل نوح آوند
بود یعنی بنا کرده حضرت نوح بعد از قلب حای حطی بهای هوز واو را حذف ساختند
برای تخفیف خواه از آخر واین اسم را ترخیم نامند چون لاش مرخم لاشی ومان مخفف
ماند چون آسمان وسلمان[۵۴] یعنی مانند آس ومانند سلم ودر تحقیق لفظ مسلمان که مفرد است
یا جمع وعربیست یا فارسی گفتگوی طویل است که این مختصر گنجایش آن نمیدارد
وهمچنین گوز بکاف فارسی وواو مفتوحین مرخم گوزن است مولانا شهاب الدین
عبدالرحمن که در سلک مقربان میرزا شاهرخ انتظام داشت در مرثیه امیرشاه ملک نظم
آورده بیت مگر آمد خبر تعزیت میر کبیر + آنکه در جنگ بجنگش چو گوز بود پلنگ + وگاهی
نیم کلمه را حذف کنند چون خورشید وخور ودیجور ودی خواجه حافظ گوید فرد حریفی
مرا ساقی که هر شب + ز زلف ورخ نمودی شمس ودی را + یعنی آفتاب وشب دیجور را

ای بسا نیزهای جباران + تال و مال از دعای غمخواران + لیکن فرق اینست که در

عربی بی واو عطف آید و در فارسی بواو عطف قاعده چنانکه در عربی منصرف و جامد

باشد در فارسی نیز منصرف میباشد و جامد جامد چون نماز و افگار که نمیتوان گفت

می نمازد و می افگارد و منصرف چون شگافت و نواخت که میتوان گفت می شگافد و

می نوازد و علامت امتیاز آنکه هر صیغه که مصدرش بانضمام لفظ کردن و شدن آید

جامدست چون نماز کردن و افگار کردن و هر صیغه که مصدرش بی انضمام کردن و شدن

از اصل صیغه آید منصرفست چون شگافتن و نواختن قاعده گاهی صیغه ماضی را بجای

مصدر و حاصل بالمصدر استعمال کنند چون کرد بمعنی کردن و کردار و گفت بمعنی گفتن و

گفتار سعدی گوید بیت گفت عالم بگوش جان بشنو + ور نماند بگفتنش کردار یعنی

گفتار عالم بگوش جان بشنو + قاعده کلمه که در آخر او الف یا یا یا ها باشد

در حالت نسبت آن الف و یا و ها را بواو بدل کنند چون مصطفی و مصطفوی

و مرتضی و مرتضوی و دهلی و دهلوی و سانه و سانوی و گاهی حذف هم کنند

چون مکه و مکی و بنگاله و بنگالی و گاهی بکاف فارسی بدل نماید چون خانه و خانگی

و بروه و بروگی و گاهی حرف ثالث را اگر یا باشد حذف کنند چون مدنی نسبت

بمدینه و قرشی نسبت بقریش و گاهی الف و نون زیاده کنند چون حقانی نسبت

بیت حضرت خواجه حافظ بیت شاهد آن نیست که موی و میانی دارد + بندهٔ طلعت آن باش که آنی دارد + مؤید قول بعضی ست کما لا یخفی علی (محبوب ۱۲)

مَن لَهٗ اَدْنیٰ دِرَایَۃٍ یوسفی گوید بیت این نامه کز وست فن انشا بنظام + (بالفتح دیدار و دیدن و روی ۱۲ ام)

کرده خروش بدائع الانشا نام + بر تقدیر یکه خطبه الحاقیه نباشد یعنی این نامه

که در ذهن معقول و متصورست و تا حال بوجود نیامده و برای اشارت تثنیه و جمع

اینان و آنان گویند خواجه حافظ گوید بیت شراب لعل کش و روی مه جبینان

بین + خلاف مذهب آنان جمال اینان بین یعنی خلاف مذهب زاهدان قاعده

مخفی نماند که از غیر ذوی العقول خواه جاندار باشد یا غیر جاندار بلفظ چیز و چه و

چیست تعبیر کنند و بلفظ کدام و کس و که و کیست از ذوی العقول سعدی گوید بیت

نباید بستن اندر چیز و کس دل + که دل برداشتن کاریست مشکل + یعنی نباید بست

در غیر ذوی العقول و ذوی العقول دل را قاعده چنانچه در عربی بعضے کلمات (مناسب نیست ۱۲)

برای تاکید می آید و علیحده معنی ندارد چون حسن بسن همچنین بعضی لفظ در فارسی

برای تاکید آید و معنی جدا ندارد چون شیب و تیب بمعنی سرگشته و در اس و دوس

بمعنے سفله و ترت و مرت بالفتح و تال و مال و تار و مار بمعنی پریشان حکیم سنائی گوید

بیت ای لبا باده نوش یکتنان + ترت و مرت از دعاے مسکینان + (اے معشوقان ۱۲)

۱ چنانکه پوشیده نیست بر آنکس که برای او ادراک و دانش باشد ۱۲

۲ بالفتح و تشدید در عربی حال و گونه و نوع از هر چیز و راندن ۱۲ منتخب و در استعمال فارسی بتخفیف نون یعنی هنر و داد و کشتی ۱۲ غ

۳ بالکسر آفریدن و آغاز کردن از خود چیزی گفتن و نام علمی ست که دانسته شود بدان ترکیب عبارات ... علم عربیت و منطق ...

[illegible]

بدل کرده بالف و نون جمع کنند چون فسردگان و بندگان **قاعده** چون

که در اصل فسرده و بنده بود ۱۲

اشارت بانسان کنند او و وی گویند و چون بغیر انسان کنند این و آن و

چون کلمهٔ دیگر بر لفظ او و وی آرند بغیر انسان نیز راجع سازند لیکن جز در نظم نیاید

شاعر گوید **بیت** شهری که درو عزت پیران نشود + آن شهر محال است که ویران

که از آمدن کلمه و ضمیر راجع بسوئے شهر شد ۱۲

نشود + لفظ آن و این در افراد انسان نیز شائع ست **قاعده** چون اشارت

بمشار الیه قریب کنند این گویند و اگر اشارت بمشار الیه بعید کنند آن گویند

واحد ۱۲

شاعر گوید **ابیات** آدمی زاده طرفه معجونیست + کز فرشته سرشته وز حیوان +

گر کند میل این شود به ازین + ور کند میل آن شود به ازان + باید دانست که

ای حیوان ۱۲ ...... ای فرشته ۱۲

چنانچه اشارات بمشار الیه محسوس در خارج کنند همچنین گاهی اشارت بمشار الیه

دانسته شده و آگاه شده ۱۲

معقول و متصور در ذهن نیز کنند خواجه حافظ فرمایا **بیت** اینکه میگویند

آن بهتر ز حسن + یار ما این دارد و آن نیز هم + یعنی اینکه مردم میگویند که آن

یعنی ملاحت دارد و او از حسن بهتر ست یار ما هر دو دارد و چون امر معقول

نسبت بامر محسوس یک گونه بعدے دارد لهذا بلفظ آن که موضوع برای

بعید ست اشارت کرده هم او فرماید **بیت** با رویتو آفتاب دیدم + خوبست و لیکن

آن ندارد + و بعضی گویند که آن بمعنی آن است اما در کتب لغت بنظر در نیامده است

بمعنے ادا ۱۲

جائزست چنانچه ماجرا و ما مضا و همچنین یای ما قبل مکسور در آخر مصادر که در عربی

که در عربی بانصورت باید نوشت ماجری و ما مضی ۱۲

بالف تبدیل نیافته در فارسی اگر بعنوان فارسی مذکور شود بالف نوشتن و خواندن

درست ست چون تمنا و تولا و تماشا و ترجا که در عربی تمنی و تولی و تماشی و

آرزو کردن ۱۲ — امید داشتن ۱۲

ترجی ست کما لا یخفی علی اهل العربیة و عوام را این قاعده محل تردد و تامل است

چنانکه پوشیده نیست بر صاحبان عربی ۱۲

قاعده الف ممدوده که در آخر جمع یا مصدر یا غیر آن واقع شود در کلام عرب

خط منحنی که آنرا همزه گویند برای اظهار مده نویسند در فارسی بی همزه باید نوشت

باریک ۱۲

چون فقرا و ضعفا و استفتا و املا و صحرا و بیدا مگر در صورت وصفیت یا اضافت

که همزه مذکور در آخر زائد کنند چون فقراء شهر و ضعفاء دهر و استفتاء مسئله

و املاء پاکیزه و صحراء فراخ و بیداء واسع و همچنین در صورت وصفیت و

اضافت آخر الف مقصوره هم زیاده کنند چون عصاء موسی و بناء فرعون

خط منحنی ۱۲

و گاهی این همزه را بیا بدل کنند چون صفای وقت و ضیای خاطر **قاعده**

ذی روح را از انسان و حیوان بالف و نون جمع کنند چون اسپان و شتران

و مردمان و غیر ذی روح را بها و الف چون سنگها و گوهرها و گاهی برعکس هم می آید

چون درختان و مارها اما در غیر ذی روح ها بیان فتحه را حذف کنند چون جامها و

نامها و های ملفوظه را بحال بگذارند چون کرهها و زرهها و در ذی روح بکاف فارسی

باشد و آن را صفت بحال موصوف گویند چون مرد خوش همچنین گاهی برای
بیان حال موصوف باعتبار متعلق باشد چنانچه مرد خوش رو که لفظ خوش بالذات
صفت روی ست لیکن باعتبار آنکه روی روی مردست صفت مرد شده
و این صفت بر موصوف حقیقی خود همیشه مقدم باشد و آخر او موقوف چنانچه
جامهٔ لعل فام و اسپ خوش رفتار و مرد سلیم طبع قاعده کلمهٔ عربی که در آخر آن
تای تانیث باشد و در املای عربی بصورت ها نویسند و اگر التباس بجمع در نیاید
در فارسی دراز باید نوشت گر و نوشتن بی املاست چون دولت و سعادت و
رفعت و شجاعت و شوکت بخلاف صلوة و زکوة که در فارسی هم بتای گرد
باید نوشت قاعده چون انشاء الله تعالی در عبارت عربی نویسند منفصل باید نوشت
و در عبارت فارسی نون ان با شین شا متصل بسبب آنکه در فارسی یک کلمه دانند
و در قواعد منظور ندارند و همچنین عنقریب و علیحده و غیر آن از ترکیب حرف
یا فعل یا اسم که در فارسی بعنوان فارسی مذکور شود یکجا نوشتن درست اما مرکب از
و و اسم یا مرکب از فعل و اسم را در فارسی هم منفصل باید نوشت متصل نوشتن
خطاست چنانچه حق سبحانه و حق تعالی قاعده یائی که در آخر کلمات عربی بالف
بدل شده باشد اگر در عربی بیا نویسند و بالف خوانند در فارسی بالف نوشتن

چنانچه کند و قند **قاعده** در املای فارسی بعد از ضمه واو نگاشتن و پس کسره یا
نوشتن در بعضی مواضع است و در ترکی اکثر جا چنانچه مغل و خش که در رسم الخط
مغول بزیادت واو بعد غین و خوش بزیادت آن بعد خا مینویسند **قاعده**
در فارسی ترکیب توصیفی و ترکیب اضافی بریک و تیره آید چنانچه غلام عاقل که
ای مرکب از موصوف و صفت ۱۲ ای مرکب از مضاف و مضاف الیه ۱۲
هم میتوان گفت موصوف و صفت یعنی غلام چه طور غلامیکه خودش عاقل است و
هم مضاف و مضاف الیه یعنی غلام کسی که او عاقل ست یا عاقل نام دارد و لهذا
متقدمین از جهت تفرقه در آخر موصوف یا زیاده میکردند و میگفتند بر تقدیر صفیت
غلامی عاقل سعدی گوید **بیت** تو که در بند خویشتن باشی عشقبازی دروغ زن
موصوف ۱۲ صفت ۱۲
باشی **قاعده** هر گاه موصوف بر صفت مقدم باشد حرف آخر موصوف را
کاذب ۱۲
مکسور خوانند چون مرد نیک و اسپ کبود و هر گاه صفت بر موصوف مقدم
باشد حرف آخر صفت را موقوف خوانند چون نیک مرد و کبود اسپ و همچنین
مضاف اگر بر مضاف الیه مقدم باشد حرف آخر مضاف را مکسور خوانند چون اسپ زید
و نقد عمرو و اگر مضاف الیه مقدم باشد حرف آخر مضاف الیه را موقوف خوانند
چون زید اسپ و عمرو نقد یعنی اسپ زید و نقد عمرو و همچنین جهان بادشاه و تیرانداز یعنی
بادشاه جهان و انداز تیر **قاعده** صفت چنانچه برای بیان حال موصوف بالذات

۱۸ بضمتین و واو معدوله و سکون لام قومیست معروف در لغات ترکی نوشته که لفظ ترکیست

مشکل اینست که هر روز تری می بنیم + همچنین شرمنده و غمنده که در اصل شرم منده

و غم منده بود و همچنین هیناک که در اصل هین ناک بود و همچنین یگانه که در اصل یک گانه

بود و گاهی از تمام کنند چون شبرو فرخ که در اصل شب برو فرخ بود و از همین قبیل است

شبرات قاعده چون خواهند که عددی را با عددی ترکیب دهند حرف عطف را

حذف کنند و لفظ از بجای او آرند پس بحسب حرکت ماقبل الف را گاهی

بیا بدل کنند چون سیزده که در اصل سه و ده بود بعد عطف لفظ از را قائم مقام

کرده نظر بکسرهٔ ماقبل الف را بیا بدل کردند و گاهی بواو چون نوزده و دوازده

و پانزده و شانزده و هفتده و هیژده حرف آخر کلمهٔ اول را حذف کنند برای

تخفیف قاعده چون در اول کلمه با و نون مقارن شود با را بر نون مقدم

باید کرد چرا که بای زائده است و حرف زائده درمیان کلمه معمول نیست چون

نماید و بنگارد و تقدیم بازائده بر نون و تقدیم نون بر با غلط است حکیم سنائی گوید

بیت جان دانا ز دین غذا سازد + ور نیاید غذا به نگذارد + قاعده چون

در کلمه با و نون مقارن شود هر دو را بمیم مشدد بدل کنند بشرطیکه در اول کلمه

نباشد چون کنبلی و کملی و خنب و خم و خنبره و خمره و دنبل و دمل و انبلی و املی و دنب

و دم و سنب و سم و کنب و کم نام شهریست که بعربی قم به قلب کاف بقاف

بضم اول و سکون نون و بای ابجد ... گویند

وآچار وافتاده واوفتاده وآتش وآتیش وسائیس وسائس سعدی گوید بیت

(از اشباع ضمهٔ واو پیدا شود ۱۲ — از اشباع کسره یا پیدا شود ۱۲)

اوفتادست در جهان بسیار + بی تمیز ارجمند و عاقل خوار + شاعری گوید بیت

از بسکه تنم سوخته شد ز آتش فرقت + در خرقه بجز شعلهٔ آتیش ندارم + واز همین

قبیل ست چنان وچونان انوری گوید بیت دیگی چونانکه دانی پخته است

(که از اشباع ضمهٔ واو پیدا شود ۱۲)

همچو دیگر کارهای ما قصیر + قاعده اماله عبارتست از انکه فتح ما قبل الف را بکسره

(خرد و کوتاه ۱۲)

میل دهند بطرزیکه الف صورت یای مجهول پیدا کند در تلفظ و آن الف در

کتابت هم بصورت یا نویسند چون کتاب و کتیب و رکاب و رکیب سعدی گوید

(اماله کتاب ۱۲)

بیت نه هر جا که بینی خط دلفریب + توانی طمع کردنش در کتیب + واین در کلام

قدما شائع ست و همچنین امین بکسر اماله آمن ست بمعنی بی بیم و بعضی گفته اند

که امین بفتح اول و کسرهٔ میم صفت مشبه است از امن برین تقدیر از ما نحن فیه

نخواهد بود قاعده چون دو کلمه را ترکیب کنند و آخر کلمهٔ اول با اول کلمهٔ آخر

از یکجنس باشد یا قریب المخرج آخر کلمهٔ اول را حذف کنند چون سپیدیو که در

اصل سپید دیو بود اشرف گوید بیت در وضو کن به نیم استنجا + زیر بر دست و

(ای علامه شرف الدین بخارائی صاحب مقدمة الصلوٰة منظومهٔ مشهور بنام حق ۱۲)

روی همین را + یعنی نیم من را در مصراع ثانی این بیت تعقید لفظی ست کما لا یخفی و بتر

وزوتر که در اصل بدتر و زودتر بود حافظ گوید بیت همه کس از رهی می طلبد از ایام +

در آبید الف را بیا بدل کنند چون بیفگن و میفگن و نیفگند و گاهی این الف را حذف
کنند چون بفگن و مفگن و نفگند قاعده چون بر الف ممدوده که در حقیقت دو الف است
بای زائده یا میم نهی یا نون نفی در آرند الف اول را بیا بدل کنند و حذف نکنند بضرورت
شعر چون بیاراست و میازما و نیازمود که نمیتوان گفت و در وسعت کلام یار است و آزما
و نازمود و همچنین اگر کلمهٔ دیگر بر الف ممدوده در آرند بیا بدل کنند چون آن سیاب که در اصل
آس آب بود قاعده بای زائده که در اول امر یا ماضی داخل شود حکم همزهٔ وصل دارد که
در کلام عربیست یعنی ما بعد او که بجای فا کلمه است اگر متحرک مفتوح یا مکسور باشد
بای مکسور در اول او در آرند چنانچه برو و بده و بدار و بگیر که در اصل رو و ده و دار و گیر بود
و اگر مضموم بود بای مضموم در اول او در آرند چون بخور و بکن که در اصل خور و کن بود
و اگر ساکن بود با بعد او نظر کرده بهمین دستور عمل نمایند چنانچه بستان و بستیز
و بسپر و بگذاشت و بگرفت و بسپرد و این حکم باستقراء ناقص مؤلف کلیه نماید و اگر
خبث و جوی بسیار گردن ۱۲ — یعنی مصنف ۱۲
کلیه نباشد اکثریه خواهد بود والله اعلم قاعده اشباع در لغت بمعنی سیر کردنست و در
اصطلاح عبارتست از آنکه هر واحد حرکات ثلثه را که فتحه و ضمه و کسره باشد بنحوی اشباع خوانند
بحدی که حرفی از حروف علت که مناسب آن حرکتست بظهور آید یعنی الف از
که آن واو و یا و الف است ۱۲
اشباع فتحه و واو از اشباع ضمه و یا از اشباع کسره چنانچه اماده و آماده و اچا

که افاده معنی رنگ کند چون وام وفام وبام وگونه وگون وچرده وچرته لیکن
این دو کلمه بغیر از ترکیب بکلمهٔ سیاه دیده نشد چون سیه چرده وسیه چرته
حافظ گوید بیت آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست ؛ چشم میگون لب
خندان دل خرم با اوست ؛ بیان کلماتی که افاده معنی حاصل مصدر کنند
گی چون بخشندگی وخرسندگی وشرمندگی ار چون گفتار ورفتار وکردار
بمعنی گفتن ورفتن وکردن شن چون آمرزش وبخشش یعنی آمرزیدن وبخشیدن
کردن بیان کلماتی که افاده معنی ظرفیت کند سار چون نمکسار یعنی جای
نمک زار چون کارزار یعنی جای کار بار چون رودبار یعنی جای رود ستان
چون ادبستان یعنی جای ادب دان چون قلمدان یعنی جای قلم
ونمکدان وسرمهدان یعنی جای نمک وجای سرمه وند چون آوند که در اصل
آب وند بود بای ابواو بدل کردند بعده بجهت اجتماع دو واو یک واو را حذف کردند

باب دوم در بیان قواعد کلیه وفواید جزئیه قاعده

ما قبل الف ساکن همیشه مفتوح باشد ودر رسم الخط بما بعد هرگز متصل نشود وما قبل واو
معروف ومجهول ضمه بود وهمچنین یا را کسره بود وهمچنین متصل نشوند بما بعد چون واو ودال وذال ورا وزا چنانکه ظاهر است
واو در کتابت قاعده هرگاه بر اول لغتی که مصدر بالف باشد بازائده ومیم نهی ونون نفی

که افاده معنی اتصاف بچیزی کند ناک چون غمناک و سهمناک گین چون شرمگین

و سهمگین و خشمگین ین چون غمین و انده هین بیان کلماتی که افاده معنی نسبتی کند

ی چون دمیقی و دمشقی یعنی منسوب بدمیق و دمشق ین مثل سیمین و زرین

و آهنین منسوب بسیم و زر و آهن ه چون یکساله و یکروزه و فرزانه و دیوانه

اک چون مغاک منسوب بمغ و فغاک منسوب به فغ بمعنی بت ان چون ایران

و ایران و کاشان انه چون ماهانه و سالانه و روزانه ن چون رزین معنی رنگین

یعنی حریرین منسوب برکیم و ریحن منسوب بریح و جوشن منسوب بجوش یعنی حلقه

منسوب بلفچ بمعنی مرد بزرگ لب فردوسی گوید بیت خروشان ز کابل همی رفت

زال + فروهشته لفچن برآهاهشته بال + ناصر خسرو گوید بیت خداوندم ز ربانی

روی کرده است + سیاه و لفچن و تاریک و دیجور + ویه چون راهویه پدر اسحاق

محدث مشهور منسوب براه که در راه تولد شده بود و همچنین مشکویه شاگرد خلیل منسوب

بمشک زیرا که خوش خلق بود و همچنین عمرویه که جدش عمر نام داشت بابویه

منسوب باب بمعنی پدر و با با بزیادت الف ست چنانچه باو انقلاب الباء الثانی

بواو و همچنین سیبویه شاگرد خلیل نحوی منسوب بسیب زیرا که رخساره اش چون

سیب سرخ بود و بعضی گفته اند که اکثر بسیب بازی میکرد بیان کلماتی

وغلام وار یعنی مانند خواجه و مانند غلام سار چون خاکسار و سنگسار یعنی
مانند خاک و مانند سنگ یش چون شیریش وش چون شیروش یعنی مانند شیر
فش چون شاه فش و ماه فش یعنی مانند شاه و مانند ماه بدر گوید بیت
قدرخان قدر دارای آرش رش سیاوش فش مؤید تهمتن تن مظفر فر
بیان کلماتی که افادهٔ معنی تصغیر کنند ک چون غلامک و اسپک یعنی غلام خرد و
اسپ خرد چه چون باغچه و طاقچه یعنی باغ خرد و طاق خرد یزه چون مشکیزه و ناوزه
یعنی مشک خرد و ناو خرد واو ساکن چون پسرو و بالش گذشت بیان کلماتی
که افادهٔ معنی لیاقت کنند وار چون شاهوار و گوشوار و جامه وار یعنی لائق شاه
و لائق گوش و لائق جامه انه چون مردانه و شاهانه و بزرگانه یعنی لائق مرد و
لائق شاه و لائق بزرگ گان چون شایگان و رایگان که در اصل شاهگان و
راهگان بود یعنی لائق شاه یعنی خوب و لائق راه یعنی خوار و مبتذل بیان کلماتی
که افادهٔ معنی محافظت کنند بان چون دربان و ساربان یعنی نگاهدارندهٔ در و نگاهدارندهٔ
سار یعنی شتر دار چون چوبدار و پرده دار و راهدار یعنی دارندهٔ چوب و دارندهٔ پرده
و دارندهٔ راه وان چون پهلوان و هندیوان یعنی نگاهدارندهٔ پهل و نگاهدارندهٔ
هندی و در عوام هندیوان هندوانرا گویند این محض غلط است بیان کلماتی

دریابار و رودبار و هندوبار یعنی بسیار دریا و بسیار رود و بسیار هندو ستان چون
گلستان و بوستان یعنی بسیار گل و بسیار بو و گاهی این حرف بمعنی مطلق جا استعمال
کنند چون شبستان و دبستان معنی خانه که جای شب گذرانیدن و جای ادب است

بیان کلماتی که افاده معنی مانند کنند وش بسین مهمله چون فرشته وش و
ماه وش یعنی مانند فرشته و مانند ماه عنصری گوید بیت ندید نه بیند ترا هیچ کس + که رزم
مثل و که بزم وش + ولیس چون فرخار ولیس سعدی گوید بیت چه قدر آورد بنده
حور ولیس + که زیر قبا دارد اندام پیس + وان چون بلوان یعنی کنارهای زراعت که
مانند پل شود خسرو گوید بیت عجب نبود گر انبار را ز فر و نغز و آب و گل + که بختی لوک
گردد چون گذر باشد به بلوانش + ون چون اشترون و باون و پیلون یعنی مانند اشتر و
مانند پل و مانند پیل شاعر گوید بیت تعلق بگسل از دنیا اگر آسایشی خواهی + که گر به
بد از اشتر بیتو اندر خت بر پیلون + وند چون خداوند و پولادوند و پیوند یعنی مانند خدا
و مانند پولاد و مانند پی اوند چون خویشاوند یعنی مانند خویش حق اینست که این
چهار کلمات برای نسبت می آیند یده چون ترنجیده یعنی مانند ترنج مولوی گوید بیت
گفت شاباش و فرو دا و بخت لنج + شد ترنجیده ترش همچو ترنج + آسا چون شیر آسا و مرد آسا
یعنی مانند شیر و مانند مرد سان چون شیر سان و ببر سان وار چون خواجه وار

۱۳۱

از غبار خط چه زیان، گشته است چو خورشید شهرهٔ آفاق ۱۱ چون گار خانه معنی

گلرخ و گفتار و رفتار یعنی گفت و رفت سه چنانکه بگفت ت چنانچه بالش و

بالشت شش چنانچه خطش خوب بنویسد یعنی خط خوب بنویسد غ چون گیاغ معنی

گیاک چون زلوک و زلو بیانش گذشت ان چون یاداشن یعنی یاداشش

بیان کلماتی که افاده معنی خداوندی کنند مند چون مستمند و ارجمند و دانشمند یعنی

صاحب مست که غم و گله باشد و ارج بمعنی مرتبه صاحب مرتبه و لفظ دانش مخصوص

بعلم گار چون خدمتگار و ستمگار و گنهگار ور چون تاجور و هنرور و بهره ور و گاهی این

واو را بجهت تخفیف ساکن کنند و ماقبل او ضمه دهند چون گنجور و رنجور و مزدور یعنی

صاحب گنج و صاحب رنج و صاحب مزد بیان کلماتی که افاده معنی فاعلیت

کنند گر چون کاسه گر و شیشه گر و آهنگر یعنی کاسه کننده و شیشه کننده و آهن کننده ار

چون خریدار و فروختار یعنی خرنده و فروشنده بیان کلماتی که افاده معنی انبوه

کنند لاخ چون سنگلاخ و دیولاخ و رودلاخ یعنی بسیار سنگ و بسیار دیو و بسیار

رود سعدی گوید بیت ز تاج ملک زاده در مناخ شبی لعلی افتاد در سنگلاخ

سار چون نمکسار و شاخسار و کوهسار یعنی بسیار نمک و بسیار شاخ و بسیار کوه

زار چون گلزار و لاله زار و کارزار یعنی بسیار گل و بسیار لاله و بسیار کار بار چون

بروزن آدمش جزا و مکافات نیکی و بدی را جزا نیز خوانند و بعضی گویند پاداش مخصوص مکافات است مطلقاً خواه جزا و مکافات نیکی باشد و خواه بدی ۱۲

در چنانچه در بست و در گذشت و در جست بر همچنین نیز آید چنانچه بر خواند و بر گفت یعنی خواند و گفت فرا همچنین فرا رفت یعنی رفت بیت وقتی افتاد فتنه در شام هر کس از گوشه فرا رفتند فرو چون فرو خواند و فرو ریخت سعدی گوید بیت زمین تا زتب لرزه آمد ستوه + فرو کوفت بر دامنش میخ کوه + خود این نیز زائد آید چنانچه گوئی او خود مرد نیست او خود عجب جائیست همی این نیز زائد آید چنانچه همی رفتی و همی گفتی فردوسی گوید ع همی رفتی و همی گشتی زمین + و گاهی افاده معنی استمرار کند ار چون کشتار و دیدار و رفتار یعنی کشت و دید و رفت حکیم سنائی گوید بیت ز دیدار تو نوشیدست دیدار + ببین دیدار گر دیدار داری + یعنی اگر دید و بینائی داری عارف کامل محقق و اصل فردوس مکان شکر الله خان طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه در شرح مثنوی مولانای روم قدس الله سره دیدار را بمعنی دید گرفته اند چنانچه حضرت مولوی میفرماید بیت این سببها بر نظرها پرده هاست + ورنه هر دیدار صنعش را سزاست دیدار بمعنی بینش و باصره و بینائی مناسب نماید یعنی سببها حجاب نظرهاست هر باصره و هر بینائی لائق دیدن صنع اوست ین مثل نخست و نخستین مه و مهین و کمتر و کمترین ان چون جانان و بهاران و جاویدان سعدی گوید بیت درخت اندر بهاران بر فشاند زمستان لاجرم بی برگ ماند + و از همین قبیل ست رخان غرچی گوید فرد رخان خوب ترا

۲۹

دو ... غیاث اللغات

لاجرم بمعنی ناچار ... و در محاورات فارسیان بمعنی ضرور استعمال کنند

بالشش کنیم + خا امر خائیدن و خاینده را کلمه ایست که افاده معنی مفعول کند و گاهی
افاده معنی اضافت کند سعدی گوید بیت کسان زانشند ناوک اندر حریر + که گفتیم بد و بد
سندان به تیر + نیز انوری گوید فرد بهر ان مثال که توقیع تو بران نشود + زمانه طی نکند
جز برای حنی را + و بمعنی برای جامی گوید فرد خدارا بر من بیدل ببخشای + بر و بی من
دری از مهر بگشای + و بمعنی از سعدی گوید فرد قضا را من و پیری از فاریاب + رسیدیم
در خاک مغرب بآب + یعنی از قضا و بمعنی جانب خواجه حافظ گوید بیت دل میرود
ز دستم صاحبدلان خدارا + دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا + یعنی دل از دست من
میرود جانب خدای صاحبدلان در اخفای راز من بکوشید و این مصرع احتمال دیگر
هم هست کما لا یخفی زا امر زائیدن و زاینده شین امر شستن و شینده فا امر و فا
چنانچه این سخن را فا گفت یعنی وا گفت و بجای با نیز استعمال کنند فا و گفت
یعنی با و گفت گاف مخفف شگاف و امر شگافتن و شگافنده نون مخفف
اکنون بمعنی اینک یا کلمه تردید ست که بعضی ازو گویند کلماتیکه برای زینت کلام
می آرند و در معنی هیچ دخل ندارد مر چنانچه مولوی گوید بیت این زمر سه مر کیست
مر روح ترا + بردارد و خوش بعالم یار برد + و گاهی افاده معنی خاص کند
سعدی گوید بیت مراورا رسد کبریا و منی + که ملکش قدیم ست و ذاتش غنی +

جائش گویند و برای وصفیت چنانچه مردی عاقل و غلامی زیرک یعنی چه طور مردیکه عاقلست
و چه طور غلامی که زیرک ست و برای استمرار چون کردی و گفتی یعنی همیشه میکرد و همیشه
میگفت و تا حال چنین ست و باید دانست که اگر ما قبل یا کسرهٔ خالص باشد یای معروف
گویند چنانچه بیر و دبیر و گرنه یای مجهول چون شیر و زیر

فصل دوم در بیان معانی الفاظ

مرکبه و احکام او و بیان بعضی اسمای حروف تهجی که سوای اسمیت معنی دیگر هم دارند
با کلمه ایست که افادهٔ معنی مصاحبت و الصاق کند چنانچه این با آن و باصاحب
رفت یعنی این همراه فلان و یا همراه صاحب رفت تا کلمه ایست که برای آگاهی
گویند و برای زنهار نیز آمده شیخ سعدی گوید بیت ز صاحب غرض تا سخن نشنوی + که گر کار بندی پشیمان شوی یعنی از صاحب غرض زنهار سخن نشنوی و آگاه باش و
برای غایت یعنی مسافت و مقدار چیزی از مکان یا زمان و آن گاهی ابتدائیه باشد
چنانچه بیت تا عشق تو در سینه مکان کرد کرا جا + کس دید در آفاق بیک شهر دو راجا
یعنی از ابتدای که عشق تو در سینه جا کرده است و گاهی انتهائیه مولوی گوید فرد پیش
پرسان میکشیدش تا بصدر + گفت گنجی یافتم آخر بصبر + و گاهی دوامیه چنانچه
بیت تا بقا در جهان بود ممکن + ذات پاکت همیشه باقی باد یعنی همیشه در
جهان ممکن ست و نیز برای علت می آید بیت بیا تا درین شیوه چالش کنیم + سر خصم را سنگ

آزمودم ایچ نیند + وبجیم تازی چون ماه وماج وناگاه وناگاچ فردوسی گوید بیت
چو توشاه بنشست بر تخت عاج + فروغ از تو گیرد همی مهر وماج × سوزنی گوید بیت
زهی دولت که من دارم که دیدم + چو تو ممدوح مکرم را بناگاج + ی چون ماقبل او
کسرهٔ خالص بود برای خطاب باشد چون کردی وگفتی وبرای متکلم چون قبله گاهی
وپشت پناهی یعنی قبله گاه من وپشت پناه من وبرای نسبت چون باد بهاری وجوز
خراسانی یعنی باد منسوب بهار وجوز منسوب بخراسان وبرای حاصل معنی مصدر چون کام بخشی
وزر ریزی ومردی ویاری یعنی کام بخشیدن وزر ریختن ومردی نمودن ویار بودن وبرای لیاقت
چون نواختنی وکشتنی وبرداشتنی یعنی لائق نواختن ولائق کشتن وبرداشتن وبرای
افادهٔ معنی فاعلیت چون گشتی بفتح کاف فارسی وشین معجمه بمعنی گشت کننده و
کسی بمعنی کس بند چون ماقبلش کسرهٔ خالص نباشد برای تنکیر آید چنانچه کسی یعنی کس
نامعین وبرای وحدت چنانچه عزیزی ودانشمندی وفقیری یعنی یک عزیز ویک دانشمند
ویک فقیر وبرای وحدت مطلق آید چنانچه چینی ورومی یعنی یک فرد چین ویک فرد
روم حضرت نظامی گنجوی گوید بیت زرومی تنی بود بس مهربان + زبان آوری
آگه از هر زبان + وبرای افادهٔ تعظیم چنانچه گویند فلان مردیست وعاقلیست یعنی
مرد بزرگ ومرد عاقل واز همین قبیل ست جائیست نام شهریست که عوام از نافهمیدگی

که ما قبلش الف باشد و بضرورت شعر حذف گشته یا فته نشد چون ره و چه و گه

که در اصل راه و چاه و گاه بود الا بندرت چون وه و خه و به کلمات تعجب و نیز های

ما قبل مضموم غیر از لفظی که پیش آن واو بود و بضرورت شعر محذوف گشته

بنظر در نیامده چون گره و انده که در اصل گروه و انده بود اما مختفی چهار است

اول آنکه برای نسبت و شباهت در آخر کلمات آرند چون دندان و دندانه

و دست و دسته و گوش و گوشه و همچنین دیوانه کسیکه مشابه بدیوان باشد

دوم ها که برای تشخیص و تعیین مدت آرند چون یکساله و یکروزه و یک شبه

و یک ساعته سوم ها که در آخر افعال بجهت انتها و اتمام حرکت آرند چنانچه فلان

گفته و غنچه شگفته و مروارید سفته چهارم ها که برای بیان فتح آخر کلمه آرند و در معنی

هیچ دخل ندارد چون جامه و خامه و پنبه و شگوفه و این ها آنست غیر ملفوظ در جمع از

کتابت ساقط گردد چون جامها و خامها و در اضافت بهمزه بدل گردد چون

جامهٔ من و خامهٔ تو و در تصغیر بکاف فارسی بدل شود چون جامگک

و خامگک و گاهی زائد باشد چون ریچال و ریچاله و غنجار و غنجاره به معنی گلگونه و

وقتی به خا بدل شود چون هیری و خیری و مثالش گذشت و گاهی بالف

چون ماه و ما و هیچ و ایچ سنائی گوید بیت خلق جز مکر و بند هیچ نکنند همه را

۲۵

خطاست سوم واو عطف و آن میان دو فعل آید چون کرد و گفت و یا در میان

دو اسم چون احمد و محمود و این واو را در شعر اکثر بفتح ظاهر خوانند و در نظم همیشه محقق

و نیز واو ملفوظ دو قسم است یکی آنکه ملفوظست فقط یعنی در نوشتن نیاید چنانچه

کاوس و طاوس بروزن صابون دوم آنکه ملفوظست هم مکتوب و آن دو قسم است

ساکن یا متحرک ساکن در آخر زیاده کنند برای افادهٔ معنی تصغیر شاعر گوید بیت

بر من نظری نمیکند ای پسرو ٭ چشم خوش تو که آفرین باد برو ٭ متحرک سه قسم است

یکی همان واو عطف که مذکور شده دوم مخفف او چنانکه گوئی ورا گفت ای او را گفت

سوم زائده که بکلمه یا متصل شود چنانچه فردوسی گوید نظم به بینیم که تا اسپ اسفندیار

سوی خانه آید همین بی سوار ٭ و یا بارهٔ رستم جنگجو ٭ بآخر نهد بی خداوند رو

و باید دانست که واو گاهی بهای عربی بدل شود چون نوشته و نبشته و گاهی بهای

فارسی بدل شود چون وام و پام و گاهی بفا چون یاوه و یافه بمعنی بیهوده

انوری گوید بیت پدر آنرا ندیده آمد آخر ٭ این گدازادگان یافه درای ٭ ها دو قسم است

ظاهر که آنرا ملفوظ خوانند و غیر ظاهر که آنرا مختفی گویند اما های ملفوظ در جمع بحال

خود ماند چون گره ها و زره ها جمع گره و زره و در تصغیر مفتوح بود چون گرهک و زرهک و

در اضافت مکسور بود چنانچه گرهٔ من و زرهٔ تو و های ماقبل مفتوح جز در کلمه

واشمام لفظ زیراکه کلمهٔ فارسی کم از دو حرف نشود اول متحرک دوم ساکن وآن در سه

جاست بعد از تا و دال وجیم فارسی چون تو و دو و جو دوم واو یکه جمعی آنرا معدوله

نام کرده اند بدینجهت که ازان عدول نموده بحرف دیگر متکلم میشوند چنانکه تلفظ

در نمی آید و بعضی واو اشمام گویند ازینجهت که این واو بعد خاء مفتوحه نویسند تا معلوم

بالکسر بوئیدن و بویانیدن ۱۲ غ

شود که فتحهٔ این خالص نیست بلکه بوا ضمه دارد و لفظ خویش بکسر خا شاذ است و بعد

ای خلاف قیاس است ۱۲

این واو یکی ازین حروف ده گانه لازمست الف و این اکثر است چون خواب و

لے واو معدوله ۱۲

خواجه و خوارزم و دال چون خود و را چون خورد و زا چون خوز و سین چون

نام شهریست معروف و مشهور از ترکستان ۱۲ غ

خوست و شین چون خوش و نون چون اخوند و آخوند و یا چون خوی و ه

چون خوهله بمعنی کج و ناراست ناصر خسرو گوید بیت آن بندها که بست فلاطون

پیش بین ٭ خوهله شده است پیش کهن پیشکار من ٭ و بای فارسی چون

خوپله بمعنی ابله و نادان انوری گوید بیت چو آن خوپله در شبلت افگنده

بروزن طبله ۱۲

بادی ٭ چو در ریش خشک از بلاقات شانه ٭ و دلیل بر فتحه این خاء ات اشعار

قدماست سعدی گوید بیت پس پرده بیند عملهای بد ٭ همون پرده پوشد

بالای خود ٭ سنائی گوید بیت ماه مستور در شبستان خوش ٭ خفته بر روی نیلگون مفرش ٭

اما خرد بمعنی کوچک مقابل بزرگ به ضم خا بے واو است بواو نوشتن

هم در کلام مستعمل شده چنانچه ها برای تعیین مدت چون یکساله و یکماهه و یکروزه و بیان

این عنقریب خواهد آمد انشاء الله تعالی و بمعنی خود آید فیضی گوید بیت گفتم که

برم کلفت زرویم ٭ ور بخت غبار غم بمویم ٭ یعنی از روی خود و گاهی بنون بدل

شود چون گجیم و گجین بمعنی برگستوان و پام و پان بمعنی رنگ ن از برای

افاده معنی نفی آید چون نکرد و نگفت چون بی اتصال بکلمه دیگر مذکور شود ما حقیقی در آخر

او زیاده کنند چون نه و در آخر کلمه زاید شود چون پاداش و پاداشن و زیبا و زیبان و چون

در آخر کلمه واقع شود ما قبلش یکی از حروف مد و لین باشد بطریق غنه متلفظ شود چون

زبان و زمین و ستون و گاهی بمیم بدل شود چون پان و پام و وقتی در وسط کلمه نیز

بطریق غنه آید چون نشاند و خواند و گاهی در آخر بعضی الفاظ افاده معنی مصدری کند

چون کردن و گفتن برین تقدیر البته بعد تا و یا دال خواهد بود جامی گوید بیت

مصدر بی سمت گو بود روشن آخر فارسیش د ن یا تن و برای عطف آید و بجای یا

نیز واقع شود چون در میان کلمه واقع شود و در خواندن آید ملفوظ گویند مثالش واضح است

و اگر در خواندن نیاید معدوله خوانند چنانچه خورد و خود و دو و چو و تو و نیز اگر ما قبل او

ضمه خالص باشد واو معروف خوانند چنانچه حور و نور و اگر خالص نباشد واو مجهول گویند چون

گور و روز و رو نیز واو یکه مکتوب شود و متلفظ در نیاید سه قسم است اول آنکه محض بیان ضمه باشد

از شهپر سیمرغ کابک ٭٭ وگاهی بجا بدل شود چون شاماکچه وشاماخچه بمعنی سینه‌بند زنان

و نیم‌تنه یعنی جامهٔ کوچک که مردان و زنان بوقت کار پوشند و شاماک نیز گویند و

بغین چون کزگاو و غژگاو بمعنی گاوی که از دم او پرچم سازند انوری گوید بیت پلنگ

هیبت و کزگاو دم گوزن سرین ٭٭ همای طلعت و عنقا شکوه طوطی پر ٭٭ هم از وست

بیت دمش همچون دم کژگاو گشته ٭٭ سرون مانند شاخ گاو گشته ٭٭ گ انحرف

در لغت عرب نیامده مگر در فارسی گاهی بغین معجمه بدل شود چون گاوله و غاوله و

گاو و غاو و گلیواز و غلیواز و بدال چون آونگ و آوند بمعنی ریسمانی که از ان رخت و

انگور و جز آن آویزند که بهندش الگنی گویند و اورنگ و اورند بمعنی تخت ل بزا بدل شود

چون زلو و زرو بمعنی سپس م چون در آخر واقع شود بجای ضمیر متکلم مرفوع متصل آید

چون گفتم و کردم و نشستم و گاهی بجای ضمیر واحد منصوب نیز آید و افاده معنی مفعول کند

چون گفتم و کردم و نشستم یعنی گفت مرا و کرد مرا و نشانید مرا سعدی گوید بیت تو لای

مردان این پاک بوم ٭٭ برانگیختم خاطر از شام و روم ٭٭ یعنی دوستی مردان این پاک زمین

برانگیخت خاطر مرا از شام و روم و گاهی افادهٔ معنی فاعلیت کند چون دوم و سوم

یعنی دو کننده یک را و سه کننده دو را و علی هذا القیاس و این مخصوص باسماء اعداد است که از قبیل وجه

ظهوره نزد بعضی میم در آخر اسماء عدد برای تعیین محل است و معنی فاعلیت از تا می آید با آنکه

۲۱

و برای علت چنانچه فلان راز دم که مفسد بود و برای تفسیر چنانچه دیدم مردی که دوش
همراه تو بود و بمعنی هرکه سعدی گوید بیت دگر کشور آباد ببیند بخواب * که دارد دل
اهل کشور خراب * یعنی هر که دارد و برای مفاجات یعنی ناگاه عرفی گوید بیت
هر سوخته جانی که بکشمیر درآید * گر مرغ کبابست که با بال و پر آید * یعنی یکایک با بال و پر
آید و برای استفهام و آن بر سه قسمست انکاری که مقصود ازو نفی مضمون
کلام باشد غنیمت گوید بیت که میگوید که برعزم سفر بست * بقتل عاشق مسکین
کمر بست * و تقریریکه غرض ازو اثبات و تقریر مطلب باشد انوری گوید بیت
که بر فروزد هر بامداد مطلع صبح * که بر فرازد هر شب بضد صبح شفق * و استخباریکه مدعای
متکلم طلب علم از مخاطب باشد و این مستغنی ست از بیان و تبیان و برای تصغیر و آن
اکثر برای تحقیر و اهانت بود چون مردک یعنی مرد محقر و مهان و وقتی برای تعظیم چون
بهترک و خوشترک و گاهی برای ترحیم چنانچه طفلک و خردک و از خواص اوست که
در آخر بعضی کلمات زائد کنند چون زلو و زلوک بمعنی کرمیکه از بدن آدمی خون می مکد
و بعضی سپس را نیز گویند و رگو و رگوک بمعنی کرپاس و پرستو و پرستوک بمعنی طائر معروف
که پشت و دم او سیاه و سینه سپید و منقارش سرخ در سقف خانه آشیانه میسازد و آنرا
پرست و پرستک نیز گویند سراج الدین راجی گوید بیت بقصر جاهش از بهر پرستک + کند

۱ کشور آباد و بخواب دیدن کنایه از ویران شدن چه تعبیر خواب باضداد مشهور ست ۱۲ بهار
۲ هر که مردم آزار ست عنقریب کشورش خراب خواهد شد و آبادی کشور بظلم و بیدادی معلوم ۱۲ فرهنگ
۳ بکسر اول و ضم ثانی و سکون قاف و جیم کرپاس ولته و جامه کهنه سوده شده ۲۰

در لغت فرس نیامده اما صد و شصت در قدیم بسین مهمله می‌نوشتند متاخرین بواسطه
رفع اشتباه بکلمات دیگر که سد و شست باشد بصاد می‌نویسند اما طا از و طپیدن و
طلا و طپانچه و طیار و امثال این همه تای منقوطه است و همچنین عین مهمله اگر در کلمه
فارسی یافته شود در اصل الف بوده که بتغییر لهجه او را عین خوانده اند غ انحرف و در آخر
بعضی کلمات زائد کنند چون گیا و گیاغ و چرا و چراغ و گاهی بقاف بدل شود چنانچه
چغانغ و چناق و ایاغ و ایاق و بکاف فارسی چون لغام و لگام و غوجی و گوجی
و غرجستان و گرجستان ف انحرف بجای بای فارسی آید چون جاماسف و گشتاسف
نام پادشاهی اصل جاماسپ و گشتاسپ بود شاعر گوید بیت تو این تاج زو یافتی
یادگار ٭ نه از شاه گشتاسف اسفندیار ٭ و با بای تازی چون زفان و زبان و مشاش
گذشت و تبوا و چون فرخج و و رخج معنی زشت مسعود گوید بیت و ز زاویه و رخج و
تاریکم ٭ با پیرهن سطبره خلقانم ٭ و فام و وام معنی رنگ امیر خسرو گوید بیت
کاغذ شامی بشب و صبح وام ٭ آنکه شد آرایش صبحش ز شام ٭ ق انحرف در لغت
فرس نیامده و اگر یافته شود در اصل غین معجمه بوده یا کاف تازی چون قالیچه و قلندر
و قند که در اصل غالیچه و غلندر و کند بود ک انحرف اکثر برای ربط آید زلالی
گوید بیت گوشه نشین گفت که ای نازنین ٭ واقعه رفت چنان و چنین ٭

۱۹

چون چشمش و رویش یعنی چشم او و روی او و بمعنی خود آید سعدی گوید بیت کس این
رسم و ترتیب و آئین ندید * فریدون با آن شوکتش این ندید * یعنی با آن شوکت خود
(نام بادشاه کیان که ضحاک را گرفته بند کرد ۱۲)
و نیز زائده آید چنانچه خطش خوب مینویسید یعنی خط خوب مینویسید و این در محاوره ایران
شائع و ذائع ست سعدی گوید بیت هر که در خوردیش ادب نکند * در بزرگی
فلاح از و بر خاست * یعنی هر که در خوردی ادب نکند ولی ادب و شوخ باشد در
بزرگی پریشان و خوار گردد و استدلال بدین بیت وقتی شود که نکند بصیغه مفرد
باشد چنانچه در اکثر نسخ ست اما بدانکه در بعضی نسخ قدیمه معتمده نکنند بصیغه جمع نظر
در آمده استدلال نشود و بیت ثانی که بیت چوب ترا چنانکه خواهی پیچ نشود
خشک جز با تشش راست * بادنی تامل مؤید نسخه اولی ست کما لا یخفی و گاهی بجای
(عصا ۱۲ — عصای خشک ۱۲ — اے نه کنند ۱۲)
جیم تازی استعمال کنند چون کاج و کاش بمعنی کاشکی خواجه حافظ گوید بیت فتاد
در سر حافظ هوای چون تو شهی * کمینه بنده خاک در تو بودی کاج * سعدی گوید بیت
کاش کانانکه عیب من گفتند * روی ای گلستان بدیدندی * و وقتی بسین مهمله
چون شارو و سارو و شارک و سارک و بجیم فارسی چون پاشان و پاچان
(با واو بر وزن جارو بمعنی شارک ست که جانور سخنگوی باشد ۱۲ اب)
اسم فاعل از پاشیدن و گاهی در آخر افاده معنی حاصل مصدر کند برین تقدیر با قبل او مکسور خواهد بود
چون دانش و بینش و کاهش و خواهش ص ض ط ظ ع این پنج حرف

نه خانه ماند و نه مایه نه رخت نه کاچال ٭ ناصر خسرو گوید بیت که هر یک چه بازار ریچال

دارند ٭ پس از بینوائی بجود دعا جرم ٭ ز بجیم تازی بدل شود چون روز و روج و سوز و سوج و

پورش و پوجش و آویز و آویج و بجیم فارسی چون پزشک و پچشک بمعنی طبیب و بغین معجمه

چون گریز و گریغ و ستیز و ستیغ فردوسی گوید بیت ندارد کس از حکم داور گریغ ٭

اگر چه گریزد بر مهر و میغ ٭ و بسین مهمله چون ایاز و ایاس نام غلام سلطان محمود

که معشوق او بود و همچنین انگز و انگس بمعنی کجک که فیلبانان در دست دارند فرید احول

گوید بیت نشسته به پشت پیل چو ابر ٭ انگز ز چو ار کجک در دست ٭ ژ بحرف

خاصهٔ فرس ست بجیم تازی بدل شود چون کاژ و کاج و لاژورد و لاجورد و ژولیده و

جولیده جامی گوید بیت موی بجولیده و رخ گردناک ٭ سینه خراشیده و دل

دردناک ٭ س گاهی بشین معجمه بدل شود چون کستی و کشتی که در قدیم بسین مهمله بود

الحال بشین معجمه خوانند و همچنین فرشته که در اصل فرسته بود بمعنی فرستاده که بمعنی

رسول گویند و پای پوش که در اصل پای پوس بود و به ها مبدل آماره و آماس و خروس

و خروه و بجیم فارسی چون خروس و خروج رودکی گوید بیت سگالید جنگ مانند خروج

بتر برده بر سر چو تاج خروج ٭ ش ضمیر شین واحد غائب منصوب متصل ست و افادهٔ معنی

مفعول کند چون خوردش و زدش یعنی خورد او را و زد او را و گاهی مضاف الیه بود

درآخر کلمه افاده معنی حال کند چون گذرد وزید وکند وگاهی تا بدل شود چون خاد و
خات بمعنی غلیواز وشواد وشوات بمعنی باد وزرد وزرت بمعنی غله معروف که اهل هند آنرا
جوار وجوهری گویند اسحاق گوید بیت خشکی نان زرت وسر د جو ٭ هر دو وادم وگر
نگو مشنو ٭ تراوی گوید بیت پیش سیمرغ قاف همت تو ٭ ریخته صبح ارزن وزرده ٭
وبذال معجمه چون آذر وآذر بمعنی آتش ونام پدر ابراهیم خلیل الله علی نبینا علیه الصلوة
والسلام نبیذ ونبید بمعنی شراب حکیم سنائی گوید بیت وایه او را بود که با ذربیت ٭
مایهٔ او خبر آب ذر نیست ٭ خواجه حافظ گوید بیت رسید مژده که آمد بهار وسبزه دمید ٭
وظیفه گر برسد مصرفش گل ست ونبید ٭ فائده حرف را در فارسی از دال بدین ضابطه امتیاز
کرده اند که اگر پیش از وحرف صحیح ساکن بود مهمله خوانند واگر حرف صحیح متحرک یا حرف علت
بود معجمه خوانند خواجه نصیر گوید رباعی آنانکه بفارسی سخن میرانند ٭ در معرض دال
ذال را ننشانند ٭ ما قبل وی ار ساکن جز وای بود ٭ دال ست وگرنه ذال معجم خوانند
رگاهی بلام بدل شود خواه در اول چون شوخ ولوخ بالضم بمعنی گیاهیکه بدان بوریا
بافند زرتشت بهرام گوید بیت شوخ رخ زرد وشتیت لوخ گردد ٭ تنت باریک همچو وخ گردد ٭
خواه درمیان چون آپند وآلوند خواه در آخر چون کاچار وکاچال بمعنی اسباب ورخت خانه وچنار وچنال بمعنی
درخت معروف وپیچار وپیچال بمعنی اچار فخری گوید بیت زترک وتاز حوادث درین فتن یارا

سه بکمند آورد سنبل زلفش بپدید لخچه پدید آورد آتش او دمبدم ٭ رشیدی مرد گوید بیت آتش
عشق را زبس سوزست ٭ آه شعله است و غم بود لخشه ٭ و برای فارسی چون کاج و
کاژ بمعنی درخت صنوبر ازرقی گوید بیت یکی جا دری جوی بهی دراز ٭ بیا و بیز آنرا
ببالای کاژ ٭ ح این حرف در فارسی نیاید هر جا که در فارسی زبان شود از تغیر لهجه جمعی است
که میخواهند فارسی را بمخرج عربی تکلم کنند چون خیر و حال که در اصل هیر و هال بود خ
گاهی بغین معجمه بدل شود چون سیخ و سیلغ بمعنی چیزی است مانند نیزه و ستون و
تاخ و تاغ بمعنی درختیکه آتش چوب آن از هیزم دیگر بیشتر ماند و بعربی غضات گویند
افتراقی گوید بیت آتش جود او و دل خلق چون خوید ٭ خشمش چو آتش است و من خشیک
خصم تاغ ٭ اسدی گوید بیت پر از کوه بیشه جزیره فراغ ٭ همه عود و بادام هم مشک تاخ
و بقاف چون خخماق و چقماق و بها مثل خاک و هاک و خجیر و هجیر بفتح اول و یای
معروف بمعنی پسندیده و نام پسر گودرز که سهراب او را در جنگ زنده گرفت وقتی که
با پیران گیر رفت در قلعه سپید دژ که در سبزوار است فردوسی گوید بیت هجیر دلاور
میان را ببست ٭ بران بارهٔ تیزتگ بر نشست ٭ هم او گوید بیت بشاه جهان
گفت زرتشت پیر ٭ که در دین با این نباشد خجیر ٭ همچنین خالابوش و هالابوش بمعنی فتنه
و آشوب و خیر و هیر و نام گلی ست و خسته و هسته بمعنی مقر و معترف و آنحرف

وبتای مثناة فوقانیه چون تاراج و تارات خاقانی گوید بیت بر فرق مزارش

از کرامات ٭ تا آر همیرود تارات ٭ یعنی تاراج و لفظ تارات درین بیت احتمال دارد

ولایتی ست که مشک خوب از آنجا آورند ۱۲ اب

که جمع تاره بمعنی مرتبه باشد و برین تقدیر استدلال نمیشود ج اینحرف در لغت عربی

نیامده است در فارسی گاهی برای علت آید چنانچه از انجا که آمدم چه خوف دزدان بود

و برای استفهام چنانچه چه میگوئی که من نمی فهمم و برای تفخیم یعنی بیان عظمت چیزی

پس اگر درین صورت مضموم بود واو معدوله در آخر او زیاده کنند انوری گوید بیت

مقدری نه بآلت بقدرت مطلق ٭ کند بشکل بخاری چو گنبد ازرق ٭ یعنی گنبد

چیزیکه سبب حصول چیزی شود ۱۲ ام

عظیم الشان و بلند مقدار و اگر مکسور باشد هاء مختفی برای اتمام کلمه و انتهای حرکت

آرند هم او گوید بیت آن دوستگان خواجه دنیا گر اعتقاد ٭ بی بندگیش دشمن

خواجه دنیا ۱۲ / بی اطاعت / بی طوع

خویشیم چه دشمنم ٭ یعنی دشمن کلانم و گاهی بمعنی هرچه انوری گوید بیت چه باشد میسر

اسے هر چه باشد ۱۲

بزودی فرست ٭ که چون گربه بر سفره استاده ام ٭ یعنی هرچه میسر باشد و مخفف چیزی

چنانچه گوید هرچه دیر نپاید دلبستگی را نشاید یعنی هر چیزی پس اگر بکلمه دیگر متصل نباشد

هاء مختفی ما قبل او مکسور یا واو معدوله ما قبلش مضموم در آخر او زیاده کنند چنانچه چه و

چو و اگر بکلمه دیگر متصل باشد زیاده نکنند چنانچه چرا یعنی برای چه و گاهی بشین معجمه بدل

مثال زیادتی واو معدوله ما قبل مضموم ۱۲

شود چون کاج و کاش و لخچه و لخشه بمعنی شعله آتش و اخگر و ژاله بدر چاچی گوید بیت

۵۷ باون بروزن و معنی دوستکام است که سه خوردن باده دوستان و بریاد ایشان باشد و معنی معشوق و آن چیز که ارغوان عزیز دارند ۱۲

پیاله بزرگ را نیز گویند ۱۲ منتخب

۳ بفتح و در عربی نوشیدن

مسافر ... دستار خوان کوبران طعام چیده باشند ۱۲ غیاث اللغات

باقبال تو در عالم نیست ✤ گیرم که غمت نیست غم ما هم نیست ✤ یعنی قبول کردم که
غم خود نیست نظامی گوید مصرع گفت با من فروش باغت را ✤ یعنی باغ خود را
و دال بدل شود چون زرتشت و زردشت و بت و بد و توت و تود نظامی گوید بیت
کرمی که از تود و از برگ تود ✤ ز حلوا و ابریشم آورد سود ✤ همچنین کت خدا و کدخدا
و کت بانو و کدبانو و در آخر کلمات را نیز هم آید چون گوش و گوشت و بالش و بالشت و
فراموش و فرامشت قدسی گوید بیت ز بالش کرد پاسخ را فرشت ✤ نهاد از مردمی
بر دیده انگشت ✤ و از همین قبیل ست دسترس و دسترست سنائی گوید بیت چه کنی
بس چو دسترس داری ✤ تو در آرزدن ستمگاری ✤ عسجدی گوید بیت دست مفکن چو
دسترست نیست ✤ کار در خورد شان پست نیست ✤ ت شین نجف در فارسی نیاید و
در ترکی مستعمل ست چنانچه گذشت آما اغریث نام برادر افراسیاب ترکیست
و کیومرث بکاف فارسی و تای مثناة فوقانیه و معنی آن گویا و زنده و تنبک و تنغ که
بمعنی بت ست که در اصل تنگ بتا و فنغ بفا بوده ج گاهی بزای عربی بدل شود چون جله
و رزه بمعنی بسیار خواری و چوزه و جوجه بمعنی بچهٔ مرغ که بعربی فرخ گویند ابو شکور گوید
بیت ز دیدار خیزد همه آبرو ✤ ز چشم ست گویند رزد گلو ✤ و بزای فارسی چون
کج و کژ و بشین معجمه چون کاج و کاش و بکاف فارسی چون آخشیج و آخشیگ و شنج و شنگ

وبواو بدل شود چون آب وآوه وخواب وخواو ویران و ویران وبرناو وناو باره و ووازو

وتلی وولی وبقاف چون زبان وزفان وزبانه وزفانه ونوچهر میگوید بیت مرغان فغان

گرفته یکسر بپاشاه زفان وام خسیر چکیم سوزنی گوید بیت با بلیان نوروزی میدمرا گفت

گروه زفان تیر چون زبانه آتش ... وبمیم چون غژب وغژم بمعنی دانه انگور فخری گوید

بیت ازوست ... شیخ سحاب ادنی بروید لعل وعقیق روید از زر بجا غژب الوالعلیا گوید

بیت زمرد واندر تاک عقیق اندر غژم ... سهیل اندر ... آفتابم اندر جام ... پیب انجیر

در لغت عرب نیامده وگاهی بقاف بدل شود چون بابل وقیل وسپید وسفید ووقتی

بپای تازی چون پزده وبزده نام شهریست که بنسبت آن بزدوی گویند تب

تب وتاپ وتاب ت این حرف برای خطاب واحد آید چون در ابتدا واقع شود

مضموم بود پس اگر متصل بکلمه دیگر نشود واو بعد وله در آخر او زیاده کنند چون تو واگر

پیوسته باشد واو زیاده نکنند چون تراو چون در آخر واقع شود ساکن بود چون گفت

وبایدت وشایدت وغلامت یعنی که ترا او باید ترا او شاید ترا او غلام ترا وبمقام مفعول

دهد وگاهی مضاف الیه چون دینت وآیینت واینت وآنت یعنی دین تو و

آیین تو واین تو وآن تو حکیم سنائی گوید بیت آنت بخشودن اینت بخشیدن

اینت نوشیدن آنت پاشیدن ... وبمعنی خود آید سعدی گوید بیت ای آنکه

ثانی با اول نظر بملاحظهٔ بیت لاحق بیت گر مطرب حریفان این نغمهٔ خوش سرایند
در رقص و حالت آرد پیران پارسا را ۱۲ مستلزم تکرار قافیه میشود و فساد این بر اهل خبرت
پوشیده نیست و گاهی در آخر هندی و بای زائده باشد برای مدصوت چنانچه در یغا و درا
نظم
وا فریادا از عشق وا فریادا ۱۲ کارم بیکی شوخ نگار افتادا ۱۲ گر داد من شکسته دادا دادا
ورنه من و عشق هر چه بادا بادا ۱۲ و در بعضی جا افاده معنی قسم میکند چون حقا و ربا بمعنی
قسم حق و قسم رب و در آخر الفاظ ترکی بجای های مختفی واقع شود و آنرا خواندن
غلط است لیکن در نوشتن بالف باید نوشت چون سرگا و مخلیکا و قما و نیز الف که
در آخر کلمهٔ اعلام هندی واقع شود آنرا بالف باید نوشت و بعضی بر آنند که آنرا بهای مختفی
باید نوشت چون سوانا و کلیانا نام قریه بهت سوانه و کلیانه گویند و تحقیق آنست که
اسماء رجال را بالف و اعلام مواضعات را بها باید نوشت چون پراگا و کریا و سوانه و کلیانه
و بدال بدل شود چون باین و بدین و بیا چون ارمغان و یرمغان و اکدش و یکدش بمعنی
دو تخمه از آدمی و غیره که آنرا دوغله گویند و در ترکی مولد العربی و دو رگه بفارسی گویند بیابین گویند
چند بیابین که نرگس بی می از تأثیر شان میکند مستی و مخموری چو چشم یکدیشان و چون
در میان دو کلمه واقع شود برای اتصال معنی کلمهٔ اول باشد بمعنی کلمهٔ ثانی چون دوشادو
ولبالب و مالامال یعنی دوش بدوش و لب بلب و مال بمال همچنین رنگارنگ و گوناگون و دو دو

بالا ترین از بالش و در تکلیف ... با نصف ... و در ... چه ...
... و در ... ۱۲
فوت ... ۱۲
... ۱۲
... یعقوب علیه السلام ... یوسف علیه السلام بود و این یامین غلط است ... ۱۲ غیاث اللغات و در اینجا همین مراد است ۱۲

چنانچه موسی که مرکبست از مو و شی که بزبان سریانی اول بمعنی تابوت و ثانی بمعنی لبست
چون ایشان را از خوف فرعون درمیان تابوت در دریای نیل یافته بودند بدین اسم
مسمی شدند برین قول استدلال بدین لفظ می شود حافظ گوید بیت پیاله بر کفنم
که تا سحرگه حشر ؛؛ بمی ز دل ببرم هول روز رستاخیز ؛؛ و اگر در آخر واقع شود برای ندا باشد
چون دلا و جانا که در اصل ای دل و ای جان بود غنیمت گوید بیت پناه هستا
عاجز نوازا ؛؛ جهان را جان و جان را چاره سازا ؛؛ و برای کثرت چون خوشا و بسا و بدا یعنی
بسیار خوش و بسیار بسیار و بسیار بد و برای افاده معنی اسم فاعل چون کوشا و نیوشا
و دانا و بینا و گدا بمعنی کوشنده و نیوشنده و داننده و بیننده و گدیه کننده گاهی افاده معنی
مصدر کند چون فراخا و ژرفا و درازا و پهنا یعنی فراخ بودن و ژرف بودن و دراز بودن
و پهن بودن و گاهی افاده معنی ضمیر متکلم کند چون ملاذا و معاذا بمعنی ملاذ من و معاذ من
و گاهی محض برای تحسین لفظ آید چنانچه بگفتا و رفتا و درویشیا و سلطانیا یعنی گفت و رفت
و درویشی و سلطانی خاقانی گوید بیت بد اسلطانیا کورا بود رنج دل آشوبی ؛؛ خوشا
درویشیا کورا بود عیش تن آسانی ؛؛ خواجه حافظ گوید بیت خوبان پارسی گو بخشندگان
عمر اند ؛؛ ساقی بده بشارت پیران پارسا را ؛؛ یعنی پیران پارسا و تنگ فهمانیکه از مذاق فارسی
بهره ندارند پارسا را بمعنی فقیر میگویند و این غلط محض ست چه با وجود فوت ربط مصراع

وگر خون بفتوی برزی رواست ٭ و استشهاد بدین بیت وقتی شود که در مصرعهٔ اول
بجای نه لفظ الف بمعنی ابی باشد اما آنچه در اکثر نسخ نه بی بنون نافیه یا به بی بیای آمده
دیده شد استدلال تمام نمیشود و چون در اول ثلاثی یا رباعی یا خماسی وغیره واقع شود
و ما بعد او ساکن کنند اگر اجتماع ساکنین لازم نیاید و همان حرکت ما بعد بود و هند
و این الف را فارسیان الف وصل گویند چون اشکم و استم و اشکره و استره و اشتلم و اعجوبه
و اشتر و اشکرف و افراسیاب که در اصل شکم و ستم و شکره بکسر اول و شتر و شتلم و عجوبه
بالضم و ستر و شکرف و فراسیاب بالفتح بود امیر خسرو گوید بیت اشکره را گشت
بهمین دستگاه ٭ از هنر خویش زبردست شاه ٭ ناصر علی گوید بیت الهی از هجوم
بستان و گم کن ٭ بنور پاک برمن اشتلم کن ٭ مولوی فرماید بیت شیر بی گوش و سر و
اشکم که دید ٭ اینچنین شیری خدا خود نافرید ٭ و هر گاه حرف با بر و در آید یا بدل شود چون
بگفتن و بهیدار و همچنین اگر کلمهٔ دیگر بر و در آید چون آسیاب که در اصل آس آب بود و اگر در وسط
واقع شود برای دعا باشد چون بمراد و بزیاد و زآیند نیز چون سپه سار و رستاخیز و آمرزگار
بمعنی سپه سر و رستخیز و آمرزگر و کردگار بمعنی کردگر از همین قبیل است و داراب نام پادشاه
که در اصل دار آب بود چون او را در آب یافته بودند بدین اسم مسمی گشت و بعضی گفته اند
دار بمعنی درخت است و داراب مرکبست از دار و آب چرا که او را در آب نزدیک درخت یافته بودند

دو عقد حائل ضروری که بست وسی باشد و اگر کرد تنبیه بر تعداد اقسام عدد بجهت اشعار است
برین که مسمیات این اسما از قسم اول است و اسامی از قبیل ثانی و ثالث **مقدمه** چار حرف
مخصوص لغت فارسی را که در ثقل بمنزله هشت حرف بودند قائم مقام آن هشت کرده در کلام
فارسی بست و چار حرف اکتفا کردند که اختیار بست و چار حرف جهت مطابقت بست و چار
ساعت شبانروزی باشد **مقدمه** از جمله حروف بعضی که در خط و صورت متماثل و متشابه یکدیگر
هستند چنانچه صاد و ضاد و مثال منقوطه را ازان معجمه و غیر منقوطه را مهمله نامند از با و تا و ثا اول را
موحده و ثانی را مثناة و ثالث را مثلثه خوانند و تا را بجهت تفرقه از یا مثناة فوقانیه و یا را
بجهت تمیز از تای مثناة تحتانیه نامند و چار حروف مخصوص فرس را پارسی و عجمی گویند و
مقابلات اینها را تازی و عربی **باب اول** دربیان الفاظ مشتمل بر دو فصل **فصل اول**
دربیان معنی الفاظ بسوطه و مفرده آنچه حرف چون در اول کلمه ثنائی یعنی دو حرفی واقع شود همیشه
مفتوح باشد و مابعدش بر حرکت خود چون اگر و ابر و ابا و ابی که در اصل گر و بر و با و بی بود
فردوسی گوید **بیت**
ابر باره جنگ جوئی سوار ٭ برون رفت از قلعه پوسیاه رود کی گوید
بیت
تا خوشی ابر گلرخ تو کرد و نهی ٭ شبنم شد است سوخته چون اشک یاسمی ٭ فردوسی گوید
بیت
ابا خلعت فاخر از خرمی ٭ همی رفتی و بینوشتی زمی ٭ حکیم اسد گوید **بیت** بدو گفت
ایدرابی کام تو نه بوم بخوم بجز نام تو ٭ سعدی گوید **بیت**
ابی حکم شرع آب خوردن خطا ست

واین سه زبان متداول و متعارفست وچهار زبان دیگر که هروی و سگزی و زاولی

و سغدی باشد متروک و مطروحست چنانچه شعر بدان نتوان گفت اگر بضرورت

در شعر یک دو کلمه استعمال کنند جائز بود مقدمه هشت حرفست در پارسی نیاید چنانچه شرف الدین علی

گوید قطعه هشت حرفست آنکه اندر پارسی ناید همی تا نیاموزی نباشی اندرین معنی معاف

بشنو از من تا کدامست آن حروف یاد گیر ثا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف

مقدمه چنانچه در کلام پارسی هشت حرف که در مقدمه سابق مذکور شده نیاید

مخصوص بعربی ست همچنین چار حرف دیگر که چ و پ و گ و ژ باشد خاصه لغت فارسیست

در کلام عرب بی تقلیب و تحریف دیگر مستعمل نشود شاعر گوید مثنوی حروف مخصوص فارسی

بدل کردن

شد چار چ و پ و ژ و گ ای مختار در کلام عرب بغیر بدل نشود هیچگاه مستعمل

پس کلام عرب مبنی بر بیست و هشت حرف و زبان پارسی مبنی بر بیست و چار حرف باشد

و در شرفنامه مذکورست که شش حرف که ثاء مثلثه و حاء حطی و ذال معجمه و ضاد معجمه و عین مهمله

و فا باشد در ترکی نمی آید چنانچه شاعر گوید رباعی آنچه نبود به ترکیش مدخل بیست شش

حرف هی ستوده محل ثا و حا ذال و ضاد و عین و فا گفتمش یاد کن مه ل خ ع ل مستقل

بیست و هشت حرف کلام عرب که استیفاء و استیعاب اعداد از مفردات و مرکبات

تمام فرا گرفتن

امتزاجیه و غیر امتزاجیه باشد مقتضای آن میکند که همگین سی حرف باشد لیکن عوض

میگویند

اختراع متاخرین ست و بعضی بر انند که خط مستقیم متحرک که آنرا در عرف همزه گویند
راست ۱۲ نو پدید آوردن ۱۲
ابتدا در تعداد حروف با دست و ساکن که با الف شهرت وارد و در شمار اسما ابعد ها
واقع شده چون ابتدا بساکن متعذر ست لهذا لام را که اتحاد قلبی بدو دارد با وی
ضم کردند لا شد اگرچه این وجه در بادی النظر وجیه بنماید لیکن بتعمق فکر معلوم میشود
که ابتدا بهمزه کردن در تعداد مسمیات از حروف تهجی خلاف مشهور و مخالف جمهور ست

مقدمه اسما حروف تهجی سه قسم ست اول مسروری و آن دو حرفی باشد
و این دوازده حرف ست با تا ثا حا خا را زا طا ظا فا ها یا دوم ملفوظی
و آن سه حرفی باشد که آخرش از قسم اول نباشد و این سیزده حرف ست الف جیم
دال ذال سین شین صاد ضاد عین غین قاف کاف لام سوم مکتوبی که آخرش از قسم
اول باشد و این سه حرف ست میم نون واو

مقدمه زبان فارسی که بپارس پسر
پهلو بن سام بن نوح منسوب ست هفت گونه ست یکی پارسی صرف که در بلاد پارس
که استخر دار الملک آن بوده است و بدان سخن کنند دوم پهلوی که مردم ری و سپاهان
اعنی دار السلطنت ۱۲
و همدان و نهاوند و مضافات آن بدان تکلم کنند و این منسوب به پهلو ست یعنی
ای متعلقات ۱۲
شهر چه در اول شهر را در همان هر زبوم بوده سوم دریکه در درهای کوه و جبال روستایان
زمین مطلق ۱۲
بدان ناطق بوده اند چون این زبان مخلوط بزبان دیگر نبود لهذا فصیح خوانند

الفاظ و تدقیق معانی بکار آید و نوسبقان مکتب فرهنگ و هوش را در ادای الفاظ
و فهم مضامین رشدی بیفزاید چون منصب مؤلف درین جمع و تالیف غیر از
نقل ضوابط و قواعد از کلام اعزهٔ عظام و اجلهٔ کرام برای نفع گرفتن مبتدیان
امری دیگر نیست بحکم ما علی الرسول الا البلاغ اگر ناقصی بقصور همت و تنگی
حوصله بطعن و تعرض پیش آید در حقیقت دست اعتراض بکار رد و انکار محققین
اکابر زده باشد اعاذنا الله و جمیع المسلمین من ذلک والله ولی الرشاد
و علیه توکلت و به الاعتماد مقدمه مشتمل بر چند مقدمات مقدمه بدانکه
حروف مفرده بسیطه موضوعه برای غرض کلمات عرب بست و نه حرف است
و هر یک ازین حروف را اسمیست معین که مسمی جزو اول او واقع شده مگر الف که کلمه
ساکن باشد و ابتدا بساکن متعذر است لهذا الف را همزه متحرک کردند و همزه اسم مستحدث است
در اصل وضع همزه بود بقیاس اسامی حروف دیگر چون همزه را در رسم الخط عرب
صورت معین نیست گاهی بواو بنویسند چنانچه هذا جزؤک و گاهی بالف چنانچه
رأیت جزأک و گاهی بیا چنانچه نظرت الی جزئک و نزد فارسیان چون معرفی [illegible]
بجهت اشعار برین نکته هنگام تعداد حروف لا را نافیه را در کتابت بجای آن گذاشتند
لام الف را و ا خواندن خطاست و نیز بصورت همزه در میان جمهور مشهور است

بسم الله الرحمن الرحيم

رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ وَصَلِّ عَلَى نَبِيِّكَ
وَرَسُولِكَ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ

اما بعد این رساله ایست چند ورقی معدود مشتمل بر ضوابط کلیهٔ لغت فرس که فقیر پر تقصیر
عبدالواسع هانسوی باستدعای بعضی دوستان واثق الاخلاص و مخلصان
صادق الاختصاص از کتب لغت مثل فرهنگ جهانگیری و رشیدی و فرهنگ سروری
و مدار الافاضل و مؤید الفضلا و کتب معانی مثل بحر الدقایق و نزهة الصنایع و عمان الجواهر
و خزائن المعانی و غیره مثل شروح ثقات بعضی متاخرین انتخاب نموده و بتشحیذ خطورات
خاطر کلیل جمهور از ایراد امثال و نظائر و تحقیق معنی بعضی از ابیات نیز دران کار فرموده
بر یک مقدمه و سه باب و خاتمه مرتب ساخت تا تحفهٔ مغزان محفل دانش و بینش در تحقیق

بہ حسن توفیق خدای جہاندار زمان امین اقتدار

گلستان

در مطبع منشی نولکشور واقع کانپور رونق گزین طبع شد

اطلاع

اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کیلیے موجود ہے اور فہرست مطول اسکی ہر ایک شائق کو چھاپے خانے سے ملسکتی ہے جسکے معاینہ اور ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرماسکتے ہین قیمت بھی ارزان ہے اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ سادہ مین کتب قواعد فارسی و ترکی و کتب عروض و قافیہ و کتب درس مبتدیان و کتب منشات درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہے اوس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانے سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

کتب قواعد فارسی

قواعد فارسی مصنفہ منشی روشن علی انصاری۔
گلشن فیض۔ قواعد فارسی منظوم۔
مفید نامہ۔ آداب اور القاب کے اصول اور طرز حساب آموزی۔
جوہر الترکیب۔ قواعد فارسی منظوم از منشی شیوارام تخلص جوہر رئیس بانس بریلی۔
شرح جوہر الترکیب۔ عمدہ شرح مصنفہ شیخ حیدر علی
ہفت گل۔ قواعد فارسی منظوم مع امثلہ مصنفہ منشی کامتا پرشاد صاحب۔
نہر الفصاحت۔ مخشئے اصول نثر و قواعد مین مصنفہ مرزا محمد حسن قتیل۔
شجرۃ الامانی۔ ایضاً ایضاً
مفیض فارسی۔ قاعدے فارسی کے از مولوی عبد اللہ بلگرامی۔
چہار گلزار۔ اسمین قواعد فارسی کے صرف و نحو اور بلاغت اور عروض اور قافیے کا بیان ہے از تصنیفات تتاری۔
اصول رجستہ۔ فارسی کے قاعدے مصنفہ مولوی عبد الحق دہلوی۔
ارمغان۔ اس مین قواعد فارسی قواعد خوشخطی تشریح الفاظ مترادف باترجمہ اردو جداول مین ہین اور ملحض علم اخلاق کا مصنفہ سید شرف علی۔
حدائق البلاغت۔ علم بلاغت و بدیع مین مصنفہ مولوی شمس الدین تخلص فقیر۔
عزیز المصادر۔ گردان مصادر لازمہ و متعدی کا بیان ہے مصنفہ مولوی عبد العزیز آروی۔
ناصر الصبیان معروف بہ تعلیم مصطفائی مصنفہ مولوی عبد العزیز آروی۔
ناصر الصبیان معروف بمصادر ناصری مصنفہ ایضاً

ترکی

مین الظفر ہی۔ تاریخی نام ہے یہ ایک عجیب رسالہ ہے قواعد صرف و نحو ترکی زبان مین جسکو نہایت عمدگی سے مولوی عبد العلیم نصر اللہ خان بہادر خورجوی سررشتہ دار ملک نظام نے تصنیف فرمایا کہ جسکی بدولت سے باآسانی قوت تکلم زبان ترکی کی ہوسکتی ہے گردان صیغے لکھے ہین بطور آمدنامہ کے

بحسن توفیق خدای جهان درین زمان میمنت اقتران

در مطبع منشی نولکشور واقع کانپور رونق گزین طبع شد

Risāla-i-'Abd al-Wāsi'.

'Abd-al-Vāsi', Hānsavī

1884

~~49 C 8~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.

Presented

by

Munshi Newul Kishore.

49 C 34